

**ΑΥΓΟΥΣΤΙΝΟΣ ΙΠΠΩΝΟΣ (†430)**

**Ὁ μέγιστος ἐκκλησιαστικὸς  
Πατέρας τῆς Δύσεως**

ΥΠΟ  
ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ Γ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ





## ΑΥΓΟΥΣΤΙΝΟΣ ΙΠΠΩΝΟΣ (†430)

### Ὁ μέγιστος ἐκκλησιαστικὸς Πατέρας τῆς Δύσεως

ΥΠΟ

ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ Γ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

Ὁμοτίμου Καθηγητοῦ Θεολογικῆς

Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

## ΓΕΝΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ

### ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Ὁ ἱερὸς Αὐγουστίνος ὑπῆρξε ὁ μέγιστος καὶ ὁ πολυγραφότερος τῶν ἐκκλησιαστικῶν πατέρων καὶ θεολόγων τῆς Δύσεως καὶ τεράστιας ἐπιδράσεως συγγραφέας στὸν δυτικὸ χριστιανισμό. Πολυτάλαντος καὶ μεγαλοφυής, κυριάρχησε στὴν μεσαιωνικὴ σκέψη (θεολογία, φιλοσοφία, μεθοδολογία), κυρίως μέχρι τὴν ἐποχὴ (ΙΒ΄-ΙΓ΄ αἰ.) κατὰ τὴν ὁποία ὁ Ἀριστοτελισμὸς υἱοθετήθηκε –στὴν θέση τοῦ Πλάτωνα καὶ τοῦ Νεοπλατωνισμοῦ– ὡς τὸ ἀπόλυτο ὄργανο οἰκοδόμησης καὶ ἀπόδειξης τῆς διδασκαλίας τῆς Ἐκκλησίας. Βέβαια, μέσω κυρίως τῶν Φραγκισκανῶν (Bonaventura κ.ἄ.) συνέχισε νὰ ἐπηρεάζει βαθιὰ τὴν ρωμαιοκαθολικὴ περισσότερο –ἀλλὰ καὶ τὴν προτεσταντικὴ ἀργότερα– θεολογικὴ σκέψη, ἐνῶ κοινωνιολόγοι, πολιτειολόγοι καὶ ἱστορικοὶ τῆς φιλοσοφίας ἀνατρέχουνε πάντοτε στὰ κείμενά του. Ἡ δυτικὴ, γενικά, θεολογία εἶναι ἀδιανόητη χωρὶς τὴν συνεχῆ παρουσία τοῦ Αὐγουστίνου, θετικὰ περισσότερο ἀλλὰ καὶ ἀρνητικά. Στὴν χριστιανικὴ Ἀνατολὴ γιὰ αἰῶνες ὁ Αὐγουστίνος ἔμεινε σχεδὸν ἄγνωστος καὶ γι αὐτὸ ἡ ἐπίδρασή του ὑπῆρξε μηδαμινὴ ἕως μηδενική.

2. Ἀπὸ τὸ 386 περίπου ἕως τὸ τέλος τῆς ζωῆς του († 430) ἔγραψε περισσότερα ἀπὸ 100 ἔργα (ἐκτὸς ἀπὸ τίς ἑκατοντάδες τῶν *Ὁμιλῶν*), μὲ σκοπὸ: νὰ ἀπολογηθεῖ γιὰ τὴν μεταστροφή του στὴν Ἐκκλησία καὶ νὰ

πείσει τὸν ἑαυτό του καὶ τοὺς ἄλλους γιὰ τὴν ὀρθότητα τῆς ἀποφάσεώς του αὐτῆς· νὰ καταπολεμήσει τοὺς ἐθνικοὺς καὶ τοὺς Μανιχαίους, ποὺ ἀρχικὰ τὸν εἶχανε προσελκύσει· νὰ ἀνατρέψει τοὺς Δονατιστὲς καὶ τοὺς Πελαγιανούς, ποὺ νόθευαν τὴν διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας ἢ ἀπειλοῦσαν τὴν ἐνότητά της· νὰ οἰκοδομήσει τοὺς πιστοὺς ἐπιλύοντας πρακτικὰ προβλήματα ἠθικῆς καὶ πνευματικῆς ζωῆς· νὰ ἀναλύσει καὶ νὰ ὑποστηρίξει τὴν δογματικὴ διδασκαλία· νὰ ἐξηγήσει τὴν σχέση τῆς σώζουσας Ἐκκλησίας (*civitas Dei*) καὶ τοῦ κοσμικοῦ κράτους (*civitas terrena*) στὴν ἱστορία· καὶ νὰ ἐρμηνεύσει τὴν ἀγ. Γραφή.

3. Ὅλ' αὐτὰ προϋποθέτουν συνδυασμὸ πολλῶν ἐνδιαφερόντων, ἀλλὰ καὶ ἱκανοτήτων, θεωρητικῶν καὶ πρακτικῶν. Στὸ ἄθλημα τοῦ συνδυασμοῦ ἐπιδόθηκε ὁ Αὐγουστίνος μὲ σχετικὴ μόνον ἐπιτυχία. Κυρίαρχο ρόλο στὸ πνεῦμα του ἔπαιζαν τὰ πρακτικὰ ζητήματα τῆς ζωῆς καὶ πρώτιστα ἡ σχέση τῆς ψυχῆς μὲ τὸ ὕψιστο ἀγαθό, τὸν Θεό, χάριν τῆς μακαρίας ζωῆς (*vita beata*). Τὸ θέμα τοῦτο, μὲ νοησιαρχικὲς κυρίως προϋποθέσεις, τὸν συγκινοῦσε ἀπὸ τὰ νεανικὰ χρόνια τῆς θητείας στὰ κείμενα τοῦ Κικέρωνα (καὶ δὴ στὸ χαμένο του ἔργο *Hortensius*), τοῦ Varro κ.ἄ. Πρόκειται, δηλαδή, γιὰ τὴν λαϊκὴ φιλοσοφία καὶ τὴν φιλοσοφικὴ ἠθικὴ, ποὺ μὲ τὸν θρησκευόντα νεοπλατωνισμό τὸν εἶχανε διαποτίσει βαθύτατα καὶ ποὺ μὲ τὸ κλίμα τους θὰ στοχάζεται ἕως τὸ τέλος τῆς ζωῆς του.

Γι' αὐτὸ δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι τὸ κατεξόχην θεολογικὸ θέμα ποὺ τὸν ἀπασχόλησε ἦταν ἡ θεία χάρις, πῶς αὐτὴ ἐνεργεῖ στὸν ἄνθρωπο καὶ ποία σχέση ἔχει μὲ τὴν ἀνθρώπινη βούληση. Τὸν Μανιχαϊσμό καταπολέμησε προβάλλοντας τὴν ἐλευθερία τῆς βουλήσεως. Μετὰ ὁ Πελάγιος καὶ οἱ παρεκκλίσεις του λειτούργησαν μόνον ὡς ἀφορμὴ, ὥστε νὰ ἀσχοληθεῖ πάλι καὶ πάλι μὲ τὸ κρίσιμο θέμα τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως καὶ τῆς θείας χάριτος, ὥστε νὰ χαρακτηριθεῖ *doctor gratiae* (διδάσκαλος τῆς χάριτος). Ἔτσι διατύπωσε ἀντιφατικὲς μεταξὺ τους ἀπόψεις: Πρὶν γίνεи ἐπίσκοπος ὑποστήριξε ὅτι ἡ πίστη καὶ τὸ νὰ πράττει κανεὶς τὸ καλὸ ἀνήκει σὲ δυνατότητες, ποὺ ὁ Θεὸς ἔδωσε σὲ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους (*Exp. quorund. prop. ep. Rom. c. 68*). Ἀπὸ τὸ 396 ὑποστήριξε ὅτι ἡ βούληση τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἀπ ἀρχῆς προορισμένη γιὰ τὸ καλὸ ἢ τὸ κακὸ καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ἀλλάξει (*De lib. arbitrio* 3, 3, 8). Καταπολεμώντας κακοδοξίες ἔφθασε καὶ ὁ ἴδιος σὲ θεολογικὲς-δογματικὲς παρεκκλίσεις.

4. Ὅταν φιλοσοφεῖ, κυρίως θεολογεῖ μὲ ἀπώτερο σκοπὸ τὴν καθαρότητα τῆς πίστεως· καὶ ὅταν θεολογεῖ, συχνὰ φιλοσοφεῖ μὲ σκοπὸ νὰ πεί-

σει για την ήθικη ζωή τῶν πιστῶν καὶ τὴν ἀνωτερότητα τῶν ἡθῶν τῆς Ἐκκλησίας σὲ σχέση μετὰ τὰ ἡθῆ αἵρετικῶν ἢ ἐθνικῶν-εἰδωλολατρῶν. Αὐτὰ μπορεῖ νὰ τὰ διαπιστώσει κανεὶς εὐκόλα ἰδιαίτερα στὰ δύο μεγάλα τοῦ ἔργα, τὸ *De Trinitate* (Περὶ τῆς Τριάδος) καὶ τὸ *De civitate Dei* (Περὶ τῆς πολιτείας τοῦ Θεοῦ), τὰ ὁποῖα οἱ ἐρευνητὲς χαρακτηρίζουν «συστηματικά», μολονότι στεροῦνται ὀργανωμένης καὶ συνεποῦς δομῆς καὶ ἐπιχειρηματικῆς ἀκρίβειας. Τοῦτο ὅμως εἶναι προτιμότερο (στὰ θεολογικὰ ἔργα) ἀπὸ τὴν δουλικὴ ὑποταγὴ σὲ μεθόδους καὶ σχήματα σχολαστικά. Τέτοια ὑποταγὴ, στὸν βαθμὸ ποῦ συμβαίνει, τὸν ὀδηγεῖ στὴν ψευδαίσθηση ὅτι μπορεῖ ν' ἀπαντήσῃ ὀρθὰ ὅχι μόνον σὲ ὅσα προβλήματα προκαλοῦσαν οἱ θεολογικὲς παρεκκλίσεις τῆς ἐποχῆς του, ἀλλὰ καὶ σὲ ὅσα, κατὰ τὴν γνώμη του, θὰ ὀλοκλήρωναν τὴν διδασκαλία τοῦ χριστιανισμοῦ.

5. Τὸν πειρασμὸ αὐτὸν δὲν ἀπέφυγε ὁ Αὐγουστίνος, ἀλλὰ εἶχε ἀρκετὴ αὐτογνωσία καὶ ταπεινοφροσύνη, ὥστε περὶ τὸ 400 νὰ δέχεται καλὴ κριτικὴ ἀπὸ τοὺς ἀναγνώστες του (*De Trinitate* A 1, 1) καὶ τρία ἔτη πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατό του, τὸ 427, νὰ γράψῃ τὸ ἔργο *Retractiones* (Ἀναθεωρήσεις). Ἦδη στὸν Πρόλογο (1) τοῦ ἔργου αὐτοῦ ἐξηγεῖ ὅτι τὰ κείμενά του γράφθηκαν σὲ μακρὰ σειρὰ ἐτῶν καὶ ὅτι ὁ ἴδιος, γνωρίζοντας τὴν ἐξελικτικὴ πορεία τῆς σκέψεώς του, προβαίνει τώρα σὲ κάποιες ἀναθεωρήσεις ἢ διορθώσεις ὀρισμένων προγενέστερων ἀπόψεών του. Ἔτσι τὸ ἔργο αὐτὸ ἀποτελεῖ *unicum*, μοναδικὴ περίπωση, στὴν ἐκκλησιαστικὴ γραμματεία. Φθάνει στὸ σημεῖο νὰ σημειῶναι ὁ συντάκτης του μὲ γενναιότητα ὅτι δὲν χρειάζεται νὰ διαβάζονται ὅλα καὶ δὴ τὰ πρῶτα κείμενά του, διότι τὰ ἔγραφε «προοδεύοντας».

## Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΣΤΟΝ ΑΥΓΟΥΣΤΙΝΟ

Ἐγινε καὶ γίνεται πολὺς λόγος γιὰ τὴν πυκνὴ παρουσία τῆς φιλοσοφίας στὸ ἔργο τοῦ Αὐγουστίνου, ποῦ ὄντως προσπάθησε συνειδητὰ νὰ τὴν συνδυάσῃ μετὰ τὴν πίστη καὶ τὴν διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας. Ὑποστηρίζεται ὅτι ἐκχριστιάνισε τὸν νεοπλατωνισμό, ἀλλὰ τὸν Αὐγουστίνον συγκινοῦσε κυρίως, ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς θητείας του στὸν Μανιχαϊσμό, τὸν Νεοπλατωνισμό ἢ τοὺς Ἀκαδημαϊκοὺς, ἢ θρησκευούσα καὶ πῶς συγκεκριμένα ἢ ἠθικολογοῦσα πρακτικὴ φιλοσοφία, ποῦ κυριαρχοῦσε στοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους. Ἀπὸ τὸν φιλοσοφικὸ χῶρο τὸν ἐνδιέφεραν

όσα κυρίως αναφέρονταν στα προβλήματα της ζωής και δη της μακαρίας ζωής (*beata vita*) και όχι οι ποικίλες θεωρίες περί του ὄντως ὄντος ἢ ἡ πλωτινική θεωρία περί της τριαδικῆς ἀπορροῆς (*emanatio*) τῶν ὄντων.

Υἱοθέτησε κυρίως τὰ πρακτικὰ στοιχεῖα τῆς φιλοσοφίας καὶ τὰ παρουσίασε, ὅσο ἔκρινε καὶ μπόρεσε, ἐμποτισμένα μὲ τὸ πνεῦμα τῆς Ἐκκλησίας. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι ὁ Θεὸς ἀποτελεῖ τὸ ὑψιστὸ ἀγαθόν, τὸ τέλειο, τὸ ἄκρο ἐφετό, στὸ ὁποῖο πρέπει νὰ ἐπανέλθει καὶ μὲ τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ ἐνωθεῖ ἡ ψυχὴ. Ἡ ἐνωση αὐτὴ συνιστᾷ τὴν μακαριότητα, τὴν *beata vita*. Εἶναι ἀποτέλεσμα μετοχῆς στὴν θεότητα, στὴν ὁποία ὁμως δὲν διακρίνει θεία φύση καὶ ἄκτιστες ἐνέργειες. Ἄρα ἐπιζητεῖ μετοχή-σχέση με τὴν θεία φύση. Ὁ Αὐγουστίνος, ἐνῶ ὁμολογοῦσε ὅτι «φύλαρσεν τόσα χρόνια ὡς γνώστης» τῆς φιλοσοφίας (*Ἐξομολογήσεις Ζ'* 20, 26), ἦταν πεπεισμένος ὅτι οἱ πλατωνικοὶ φιλόσοφοι εἶπαν καὶ διδάξαν πολλὰ τὰ ἀληθῆ. Γι' αὐτὸ βεβαιώνει ὅτι στὸν ἀπόστολο Παῦλο εὑρίσκει κάθε ἀλήθεια πὺν γινώριζε ἀπὸ τοὺς «πλατωνικούς». Αὐτοὶ ὁμως, παρ' ὅλα τὰ ὀρθά τους, δὲ γνωρίσανε τὴν ὁδὸ πρὸς τὸν Χριστό, διότι δὲ ζούσανε μὲ εὐσέβεια (*Ἐξομολογήσεις Ε'* 4). Ἀκόμα καὶ «ἂν βρῶντε τὴν ἀλήθεια καὶ γνωρίσουνε τὸν Θεόν, δὲν τὸν τιμοῦν ὡς Θεὸν καὶ δὲν τὸν εὐγνωμονοῦν» (αὐτόθι)<sup>1</sup>.

«... κατάλαβα (= διαβάζοντας «ἄπλειστα» τὸν Παῦλο) ὅτι κάθε ἀλήθεια πὺν εἶχα διαβάσει στοὺς πλατωνικούς λεγόταν κι ἐδῶ ὁμως ἐδῶ ἦταν θεμελιωμένη στὴ Χάρη σου, γιὰ νὰ μὴν μπορεῖ νὰ κανχιέται αὐτὸς πὺν βλέπει ὅτι εἶδε μόνος του καὶ νὰ ἀναγνωρίζει ὅτι τοῦ δόθηκε ὅχι μόνο αὐτὸ πὺν βλέπει, ἀλλὰ καὶ ἡ ἱκανότητα νὰ βλέπει. Τί ἔχει ὁμως πὺν δὲν τοῦ τὸ δώρισε ἐσύ»; (*Ἐξομολογήσεις Ζ'* 21, 27. Βλ. καὶ *Ζ'* 10, 16).

Οἱ φιλόσοφοι, λοιπόν, ἔχουνε πολλὰ τὰ ἀληθῆ, ἀλλὰ στοὺς πιστοὺς τὰ ἀποκαλύπτει καὶ τὰ παρέχει ὅλα ὁ Θεός, ὥστε νὰ μὴν ὑπερηφανεύον-

1. Τὰ παραθέματα ἀπὸ ἔργα τοῦ Αὐγουστίνου στὴν ἐλληνικὴ γίνονται ἀπὸ τὶς ἔγκριτες μεταφράσεις τοῦ Μαξίμου Πλανοῦδη (γιὰ τὸ *De Trinitate* - Περὶ Τριάδος), τοῦ Ἀνδρ. Δαλεζίου (γιὰ τὸ *De Civitate Dei* - Ἡ Πολιτεία τοῦ Θεοῦ) καὶ τῆς Φραγκ. Ἀμπαζοπούλου (γιὰ τὶς *Confessiones* - Ἐξομολογήσεις), περὶ τῶν ὁποίων βλέπε στὸ κεφάλαιο ΕΡΤΑ.

ται. Ἀντιλήψεις λίγο ἢ πολὺ ἀφελεῖς, ποὺ μερικῶς ἐπαναφέρουνε στὸ κλίμα τῶν Ἀπολογητῶν τοῦ Β' καὶ Γ' αἰώνα καὶ δείχνουν πόσο δύσκολα σύρεται ἡ γραμμὴ μεταξὺ θεολογικῆς σκέψεως καὶ λαϊκοφιλοσοφικῶν ἀντιλήψεων. Κι ἐνῶ μὲ τὴν θεωρία του περὶ ἀπολύτου προορισμοῦ ἀποκλείει τὴν δυνατότητα μετακινήσεως τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεόν, ἐὰν δὲν τὸν ἔχει ἤδη προορίσει σ' αὐτὸ ὁ ἴδιος ὁ Θεός, περὶ τὸ 427, ὅταν ὀριστικοποιοῦσε τὰ περὶ προορισμοῦ, ἐξηγοῦσε ὅτι «μολύνεσθαι πέφυκεν» ἡ ἀνθρώπινη φύση, ἀλλ' αὕτη συνεχίζει νὰ εἶναι «μεγάλῃ φύσις», διότι «τῆς ἄκρας φύσεως (= τῆς θείας) χωρητικὴ ἐστὶ καὶ μέτοχος εἶναι δύναται ταύτης» (*Περὶ Τριάδος* ΙΔ' 4). Παρὰ τὴν πτώση, δηλαδή, ἡ ἀνθρώπινη φύση μπορεῖ νὰ γίνῃ «μέτοχος» τῆς θείας φύσεως.

Ἀκόμα καὶ στὰ πιὸ συνθετικά του ἔργα οἱ ἐρευνητὲς νιώθουν ἐνίοτε δυσκολία νὰ διακρίνουν μὲ σαφήνεια τὸν φιλοσοφικὸ ἀπὸ τὸν θεολογικὸ λόγο, πότε πρόκειται γιὰ φιλοσοφικὴ ἀλήθεια καὶ στοχασμὸ καὶ πότε γιὰ σαφῶς διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας. Στὸ ἀσαφές αὐτὸ κλίμα κατανοεῖται καὶ ἡ φράση του «intellige ut credas, crede ut intelligas» (π.χ. εἰς *Sermo* 43, 7). Πρέπει νὰ σκέπτεσαι γιὰ νὰ πιστέψεις, ἀλλὰ καὶ νὰ πιστεύεις γιὰ νὰ σκεφθεῖς - κατανοήσεις (*De praedestinatione* 2, 5. *De vera religione* 24, 45). Εἶναι προφανές, ὅτι ὁ Αὐγουστίνος ἀγωνίσθηκε πολὺ νὰ συνδυάσῃ καὶ μᾶλλον νὰ συμφιλιώσῃ φιλοσοφικὸ στοχασμὸ καὶ πίστι τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ τελείωσε τὴν ζωὴ του κυμαινόμενος, ἀμφιβάλλοντας ὁ ἴδιος γιὰ τὶς ἀπόψεις του καὶ μὴ μπορῶντας νὰ δώσῃ λύση στὸ πρόβλημα.

## ΒΙΟΣ

Μεγάλῃ καὶ πολυεπίπεδῃ φυσιογνωμία ὁ ἱερὸς Αὐγουστίνος, ἀλλὰ πλούσιες καὶ ἀξιόπιστες καὶ οἱ πηγὲς τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου του. Πρόκειται γιὰ τὸν *Bío* (*Vita*) τοῦ Αὐγουστίνου, ποὺ συνέταξε ὁ μαθητὴς του Ποσσίδιος (*PL* 32, 33-66) μεταξὺ τοῦ 431 καὶ 439, ἀλλὰ περισσότερο γιὰ τὰ αὐτοβιογραφικὰ στοιχεῖα, ποὺ ἔδωσε ὁ ἴδιος ὁ Αὐγουστίνος σὲ ἔργα του. Αὐτὰ κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ εἶναι οἱ Πρόλογοι τῶν *De beata vita*, *Contra Academicos* καὶ *De ordine* (τῶν ἐτῶν 386-387), οἱ *Confessiones* (Ἐξομολογήσεις) (ἀπὸ τὸ 397 ἕως τὸ 407), οἱ *Retractationes* (Ἀναθεωρήσεις) (τῶν ἐτῶν 426/7) καὶ οἱ *Sermones* (Λόγοι) 355 καὶ 356, λεγμένοι τὸ 425. Στὰ κείμενα αὐτὰ ἔχουμε πληθώρα βιογραφικῶν στοιχείων καὶ

ἀποτιμήσεων, ἀλλὰ ὑπάρχουν ἱστορικοφιλολογικά καὶ ἄλλα κενά, τὰ ὁποῖα ἐργώδης ἐρευνα διαλεύκανε καὶ διαλευκαίνει, χωρὶς νὰ φθάνει πάντοτε σὲ γενικῶς ἀποδεκτὰ συμπεράσματα.

Ὁ Αὐγουστίνος, Aurelius Augustinus, γεννήθηκε στὶς 13 Νοεμβρίου τοῦ 354 στὴν Ταγάστη τῆς ὀρεινῆς Νουμιδίας (Ἀλγερία, Ἀφρική) (σήμερα Suk Ahras). Ὁ πατέρας του, πατρίκιος, σχετικὰ μόνον ἐπαρκῆς οἰκονομικά, ἐνδιαφέρθηκε γιὰ τὶς σπουδὲς τοῦ εὐφυέστατου γιοῦ του, τὸν ὁποῖο ἤθελε νὰ ἰδεῖ ἐπιφανῆ ρήτορα ἢ ἀνώτερο διοικητικὸ ὑπάλληλο. Ἡ μητέρα του Μόνικα, βαρβερινῆς μᾶλλον καταγωγῆς καὶ πολὺ θερμῇ χριστιανή, τοῦ ἐνέπνευσε τὴν ἀγάπη γιὰ τὴν Ἐκκλησία καὶ μάλιστα τὸν ἔγραψε στοὺς κατηχουμένους, ἀλλὰ ὁ ἴδιος γρήγορα στράφηκε στὸ κυνήγι τῆς παιδείας καὶ τῆς κοσμικῆς ζωῆς.

Τὰ πρῶτα γράμματα ἔμαθε στὴν Ταγάστη καὶ συνέχισε νὰ σπουδάζει πρῶτα στὰ γειτονικὰ Μάδαυρα καὶ ἔπειτα στὴν Καρθαγένη. Διακρίθηκε καὶ ἐντυπωσίασε γιὰ τὴν ἐπίδοσή του στὴν ρητορική καὶ γενικὰ στὴν λατινικὴ γραμματεία, ἀπὸ τὴν ὁποία τὸν συγκίνησαν πολὺ ὁ Βιργίλιος, ὁ Τερέντιος καὶ ὁ Κικέρωνας, τοὺς ὁποῖους εὐκαίρως ἀκαίρως ἀναφέρει στὰ κείμενά του. Παρακολούθησε καὶ μαθήματα ἑλληνικῆς, ἀλλὰ μόνον στοιχεῖα ἔμαθε, τελείως ἀνεπαρκῆ γιὰ κατανόηση κειμένου ἑλληνικοῦ, γεγονὸς πού θὰ ἔχει ἀρνητικὲς συνέπειες στὴν θεολογική του πορεία (βλ. ὁμολογία του εἰς *De Trinitate* III, *Prologus*). Γι' αὐτὸ καὶ ἡ γνώση τῶν ἑλλήνων φιλοσόφων (ἀρχικὰ τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ μετὰ τοῦ Πλάτωνα καὶ τῶν Νεοπλατωνικῶν) ὀφειλότανε σὲ λατινικὲς μεταφράσεις, ὅπως τοῦ Marius Victorinus.

Τὸ 374 ἄρχισε νὰ ἐργάζεται ὡς ρήτορας στὴν γενέτειρά του καὶ τὸ ἴδιο ἔκανε μετὰ 375 καὶ 383 στὴν Καρθαγένη. Ἀπὸ ἐνωρὶς συνδέθηκε μὲ νεαρὴ γυναίκα, μὲ τὴν ὁποία ἀπέκτησε γιό (373), τὸν Ἀδεοδάτο, ἐνῶ πρακτικὰ καὶ ψυχολογικὰ εἶχε ἤδη ἐγκαταλείψει τὸν Χριστιανισμό. Στὴν Καρθαγένη ἀνέγνωσε τὸ χαμένο ἔργο τοῦ Κικέρωνα *Hortensius*, ἐγκώμιο στὴν διαχρονικὴ ἀξία τῆς σοφίας, καὶ γρήγορα στράφηκε στὴν μελέτη τῆς φιλοσοφίας καὶ τὴν ἀπλὴ ἀνάγνωση τῆς Γραφῆς. Ὁ *Hortensius* τοῦ γέννησε ἄμεσα τὴν ἰδέα ὅτι ἀληθὴς εὐτυχία - μακαριότητα βρίσκεται μόνον στὴν ἀθάνατη σοφία καὶ ἔμμεσα τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ πρόβλημα τοῦ Θεοῦ. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Καρθαγένης τὸν ἐντυπωσίασαν ἐκπρόσωποι τοῦ Μανιχαϊσμοῦ, τοὺς κύκλους τῶν ὁποίων παρακολούθησε γιὰ ἐννέα σχεδὸν ἔτη, μᾶλλον χωρὶς νὰ γίνεи μέλος τῆς αἵρέσεως αὐτῆς. Παρακολουθώντας τὴν πλατωνικὴ καὶ τὴν νεοπλατωνικὴ σκέψη,

ἐπισήμανε τὶς ἀντιφάσεις καὶ τὶς ἀνέρειστες δυαλιστικὲς καὶ ἄλλες ἀπόψεις τῶν Μανιχαίων. Πείσθηκε ὁμως γι αὐτά, ἰδιαίτερα μετὰ τὴν συζήτηση, πού εἶχε μὲ τὸν ἐπίσκοπό τους στὴ Μιλέβη Φαῦστο, θεωρητικὸ τους ἐκπρόσωπο.

Ἀντὶ ὅμως νὰ ἐπανέλθει στὸν Χριστιανισμό, στράφηκε γιὰ λίγο πρὸς τοὺς «ἀκαδημεικούς» φιλοσόφους, πού πρόβαλλαν ἀκραιφνὴ σκεπτικισμό. Ἀπομάκρυνε τὴν μητέρα τοῦ γιοῦ του Ἀδεοδάτου, συνδέθηκε μὲ ἄλλη γυναίκα καὶ σχεδίαζε γάμο μὲ παιδίσκη τῆς ἀριστοκρατίας. Τὸ 383 ταξίδεψε στὴν Ρώμη καὶ τὸ ἐπόμενο ἔτος βρέθηκε στὸ Μιλάνο ὡς δάσκαλος τῆς ρητορικῆς καὶ συχνὸς ἀκροατῆς τοῦ ἐπισκόπου Ἀμβροσίου, ἡ σκέψη, ἡ ἐρμηνευτικὴ μέθοδος καὶ ἡ φυσιογνωμία τοῦ ὁποίου τὸν ἐντυπωσίασαν θετικὰ καὶ βαθύτατα. Ἡ μεγάλη ὥρα τῆς ἐπιστροφῆς του εἶχε ἀρχίσει. Ἡ μητέρα του Μόνικα ἔφθασε καὶ αὐτὴ στὸ Μιλάνο. Ἡ μελέτη τῶν ἔργων τοῦ Πλωτίνου καὶ ἄλλων νεοπλατωνικῶν συνεχιζόταν, γεγονὸς πού τὸν βοηθοῦσε νὰ λύσει τὸ πρόβλημα τοῦ ὕλισμοῦ, ἐνῶ ἡ ἐμβάθυνση στὶς Ἐπιστολὲς τοῦ Παύλου τὸν βοηθοῦσε νὰ ἀντιμετωπίσει θεολογικὰ τὸ πρόβλημα τοῦ κακοῦ καὶ τελικὰ νὰ ἀναγνωρίσει στὸν Χριστὸ ὄχι μόνον τὸν διδάσκαλο, ἀλλὰ κυρίως τὸν Σωτῆρα. Στὴν ἴδια αὐτὴ ἐποχὴ τῆς ἐσωτερικῆς του ἀνακατατάξεως διάβασε τὴν λατινικὴ μετάφραση τοῦ Βίου τοῦ ἁγ. Ἀντωνίου καὶ τὸν Αὐγουστο τοῦ 386 ἔλαβε τὴν δύσκολη ἀπόφαση νὰ ἀρνηθεῖ τὴν λαμπρὴ σταδιοδρομία τοῦ ρήτορα ἢ τοῦ ἀνώτερου διοικητῆ καὶ τὴν ζωὴ τῆς ἐλευθερογαμίας καὶ τοῦ γάμου.

Τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 386 ἀποσύρθηκε στὸ κτῆμα Cassiacum (ἴσως τὸ σημερινὸ Cassago) μὲ τὴν συνοδεία φίλων ὁμοϊδεατῶν. Ἐκεῖ συζητοῦσε, ζοῦσε σχεδὸν κοινοβιακά, ἔγραφε κείμενα φιλοσοφικὰ καὶ προετοιμαζότανε γιὰ τὸ βάπτισμα, τὸ ὁποῖο ἔλαβε τὴν νύχτα τοῦ Πάσχα τοῦ 387 (24 πρὸς 25 Ἀπριλίου). Τὸν Αὐγουστο ξεκίνησε γιὰ τὴν Ἀφρική, ἀλλὰ σταμάτησε στὴν Ostia (κοντὰ στὴν Ρώμη), ὅπου ἀρρώστησε καὶ πέθανε ἢ μητέρα του, γεγονὸς πού τὸν ὁδήγησε γιὰ λίγο στὴν Ρώμη. Ἐκεῖ ἔμεινε μέχρι τὸ καλοκαίρι τοῦ 388, γράφοντας καὶ μελετώντας, ὅποτε ταξίδεψε γιὰ τὴν γενέτειρά του Ταγάστη, μὲ τὴν προοπτικὴ νὰ ζήσει φιλοσοφικὰ καὶ μοναστικὰ μὲ φίλους λαϊκοὺς. Αὐτὸ ἐν μέρει ἔγινε, ἀλλὰ τὸ 391, εὐρισκόμενος στὸν Ἰππώνα, τὸν Hippo Regius τῆς Νουμιδίας (περίπου ἢ σημερινὴ Annaba τῆς Ἀλγερίας, τὸ ἀρχαῖο Ἴπποναρέγιον), πείσθηκε νὰ χειροτονηθεῖ ἱερέας καὶ τὸ 395 ἐπίσκοπος ὡς βοηθὸς τοῦ ἡλικιωμένου ἐπισκόπου Βαλερίου, τὸν ὁποῖο καὶ διαδέχθηκε τὸ 397.



Ἀφότου ὁ Αὐγουστίνος δέχθηκε τὴν ἱερωσύνη καὶ δὴ τὴν ἀρχιερωσύνη δημιούργησε πολυσήμαντο καὶ πολύπλευρο ποιμαντικὸ κι ἐκκλησιαστικοθεολογικὸ ἔργο. Στὴν ἐπισκοπὴ του, ποὺ ὑπαγότανε στὴν Μητρόπολη Καρθαγένης, ἐπικρατοῦσαν οἱ σχισματικοὶ Δονατιστές, τοὺς ὁποίους καταπολέμησε θεολογικά, ὅπως καταπολέμησε μὲ συγγραφές τοὺς Μανιχαίους, τοὺς Ἀρειανούς, τοὺς Πελαγιανούς καὶ τοὺς ἡμιπελαγιανούς, χωρὶς νὰ παραλείπει νὰ γράφει καὶ κατὰ τῶν ἐθνικῶν, φιλοσόφων ἢ μὴ. Ἡ κατήχηση τῶν πιστῶν, ἡ μόρφωση τοῦ κλήρου καὶ ἡ διάδοση τοῦ μοναχισμοῦ στὴν περιοχὴ γνώρισαν τὴν ἐργώδη φροντίδα του. Ὁ ἴδιος ζοῦσε κοινοβιακὰ μὲ πολλοὺς κληρικοὺς τοῦ Ἰππώνα στὸ ἐπισκοπεῖο καὶ διαδραμάτιζε ρόλο θεολογικῆς κεφαλῆς (ἀναγνωριζόμενου ὡς τοῦ κορυφαίου θεολόγου) στὶς ἐπισκοπικὲς συνόδους τῆς Ἀφρικῆς (τῶν ἐτῶν 393, 397, 411, 413, 418). Ὡς κορυφαῖος ὁμως θεολόγος ἀναγνωριζόταν καὶ σὲ ὅλη τὴν δυτικὴ Ἐκκλησία, ἐνῶ ἡ φήμη του ἔμμεσα ἔφθανε καὶ στὴν Ἀνατολή. Τὸ 426/7, λίγο πρὶν τελειώσει τὸ μεγάλο του ἔργο *De civitate Dei*, ἔγραψε τὶς περίφημες *Retractationes* (Ἀναθεωρήσεις), γιὰ νὰ κρίνει, ἐνίοτε αὐστηρά, τὰ προγενέστερα ἔργα του καὶ μάλιστα γιὰ νὰ δηλώσει ὅτι ὀρισμένες ἀπόψεις σ' αὐτὰ δὲν τὶς συμμεριζότανε πλέον.

Κοιμήθηκε στὶς 28 Μαρτίου τοῦ 430, ἐνῶ οἱ Βάνδαλοι πολιορκοῦσαν τὴν πόλη. Τὴν ἡμέρα αὐτὴ ἡ Ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία τιμᾷ τὴν μνήμη του. Ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία τιμᾷ τὴν μνήμη του στὶς 15 Ἰουνίου, κάτι ποὺ ἔγινε πολὺ ἀργά, στὶς ἀρχές τοῦ ΙΘ' αἰῶνα.

## ΤΡΙΑΔΟΛΟΓΙΑ

### Οἱ προϋποθέσεις

Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἐξήγησε ὁ Αὐγουστίνος τὸ μυστήριο τῆς ἁγίας Τριάδας θεωρεῖται ἡ σημαντικότερη συμβολή του στὴν ἱστορία τῆς θεολογίας, μετὰ τὴν περὶ χάριτος θεολογία. Τὸν τρόπο αὐτὸ υἱοθέτησε γενικὰ στὸν Μεσαίωνα ἡ σχολαστικὴ θεολογία καὶ στοὺς νεώτερους χρόνους τὸ μεγάλο μέρος τῶν δυτικῶν ἐρευνητῶν. Κύριοι παράγοντες ποὺ ἐπηρέασαν τὴν Τριαδολογία τοῦ Αὐγουστίνου ὑπῆρξαν οἱ φιλοσοφικές-νεοπλατωνικές του καταβολές, ἡ ἐκκίνηση ἀπὸ τὴν ἔννοια τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ, ἡ ἀρχὴ τῆς ἀπόλυτης ἀπλότητος τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ, ἡ ταύτιση δηλαδή μὲ τὴν θεία οὐσία ὁ,τιδήποτε εἶναι ἢ ὁ,τιδήποτε ἔχει ὁ Θεός, καὶ ἡ ἄγνοια τῆς ἐλληνικῆς θεολογικῆς ὀρολογίας, ἐπομένως ἡ



ἄγνοια τῆς εὐρείας θεολογικῆς παραδόσεως τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας.

Στὴν Ἀνατολὴ θεμελιώθηκε ἡ Τριαδολογία, ἥδη ἀπὸ τὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 360, στὴν πολυσήμαντη διάκριση οὐσίας (ἢ φύσεως) καὶ ὑποστάσεων μὲ τὸ ἔργο ἀρχικὰ τοῦ Μ. Βασιλείου *Κατὰ Εὐνομίου*. Τὴν διάκριση αὕτη γνώριζε κάπως ὁ Αὐγουστίνος, ἀλλὰ ὁμολογεῖ ὅτι δὲν τὴν κατανοοῦσε, μολοντί (πληροφορεῖ ἀκόμα) τὴν χρησιμοποιοῦσαν καὶ «πολλοί» (plerique nostri) Λατίνοι.

«Λέγουσι μὲν γὰρ καὶ κεῖνοι (=οἱ Ἕλληνες) ὑπόστασιν, ἀλλ' οὐκ οἶδα τί βούλονται εἶναι μεταξὺ οὐσίας καὶ ὑποστάσεως, ὥς καὶ πολλοὺς τῶν ἡμετέρων τοὺς ταῦτα τῇ τῶν Γραικῶν λέξει λέγειν ἐπιχειροῦντας μίαν οὐσίαν καὶ τρεῖς ὑποστάσεις λέγειν ἐθίσαι» (*Περὶ Τριάδος* Ε' 8, 10).

Κατανοοῦσε καὶ προτιμοῦσε ὥς «ἁρμοδιωτέραν» τὴν θεολογικὴ διατύπωση τῶν Λατίνων «μία οὐσία (ἢ ὑπόστασις), τρία πρόσωπα» (una essentia vel substantia, tres personae) καὶ ὄχι τὴν διατύπωση τῶν Ἑλλήνων «μία οὐσία, τρεῖς ὑποστάσεις», δεδομένου ὅτι στὴν λατινικὴ γλῶσσα οἱ δύο αὐτὲς λέξεις σημαίνουν τὸ ἴδιο πράγμα (*Περὶ Τριάδος* Ζ' 4, 7). Βέβαια, ἀπὸ τὸ 376/7, μὲ τὴν ἐπιμονὴ τοῦ Μ. Βασιλείου (βλ. Πατρολογία Β', σσ. 393), ὁ Δάμασος Ρώμης ἔπαψε νὰ ταυτίζει τοὺς ὄρους οὐσία καὶ ὑπόστασις, ἀλλὰ τοῦτο δὲν γενικεύθηκε στὴν Δύση. Καὶ ὅπως-δήποτε δὲν ἦταν ἀρκετὰ ἐνήμερος ὁ Αὐγουστίνος, πού ὄχι μόνο δὲν εἶχε ἄνεση στὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα, ἀλλὰ δὲν εὗρισκε μὲ εὐκολία οὔτε τὰ σχετικὰ λατινικὰ κείμενα, ὅπως πληροφορεῖ.

«... ἀληθῶς εἰπεῖν δυσχερῶς παρ' ἡμῶν εὐρίσκεισθαι δύναιτο (= τὰ σχετικὰ λατινικὰ ἔργα), τῆς δὲ τῶν ἐλλήνων γλώττης μὴ τοσαύτη προσεῖη ἕξις ἡμῖν ...» (*Περὶ Τριάδος* Γ' 1).

Ἡ γλωσσικὴ καὶ ἐννοιολογικὴ ταύτιση τῶν ὄρων οὐσία καὶ ὑπόστασις συμφωνοῦσε καὶ μὲ τὸ φιλοσοφικὸ ὑπόβαθρο (βλ. Πλωτίνου, *Ἐννεάδες* Ε' 3, 16 καὶ 41, ὅπου περὶ τῆς ἀπλότητος τῶν ἀκροτάτων ὄντων) τῆς θεωρήσεως τοῦ Θεοῦ ὡς τοῦ ἀπόλυτα ὑψίστου ὄντος. Αὐτὸ συνιστᾷ τὴν «ἀπλῇ καὶ ἀκρότατῇ φύσει», τὴν ἐνιαία θεία οὐσία, στὴν ὁποία δὲν ὑπάρχει ἀπολύτως τίποτα πέρα τοῦ ἑαυτοῦ τῆς καὶ ὅ,τι ὑπάρχει σ' αὐτὴν ταυτίζεται μὲ τὴν ἴδια τὴν οὐσία τῆς.

«Ὁ γὰρ Θεὸς οὐσία καὶ ὁ Θεὸς ἀγάπη... Διὰ τὴν ἄκραν ἀπλότητα τὴν ἐν ἐκείνῃ τῇ οὐσίᾳ ὑπάρχουσιν... Ὁ Θεὸς οὐσία ἐστὶ» (*Περὶ Τριάδος* ΣΤ' 5).

«Ἐν ἐκείνῃ δηλαδή τῇ ἀπλῇ καὶ ἀκροτάτῃ φύσει (= τῇ τοῦ Θεοῦ) μὴ εἶναι ἕτερον...» (*Περὶ Τριάδος* ΙΕ' 17, 29).

Ἡ ἀγάπη, ἡ γνώση, ἡ σοφία καὶ ὁ,τιδήποτε προσγράφεται στὸν Θεὸ ταυτίζεται μὲ τὴν οὐσία του. Σαφέστερα, ἡ οὐσία ταυτίζεται μὲ ὅ,τι ἔχει ὁ Θεὸς καὶ τὸ εἶναι τοῦ Θεοῦ, ἔνεκα τῆς ἀπόλυτης ἀπλότητος τῆς φύσεώς του.

«Ἡ δὲ γνώσις ἐστὶ τοῦ Θεοῦ, ἡ αὐτὴ καὶ σοφία. Καὶ ἥτις σοφία, ἡ αὐτὴ καὶ οὐσία. Ἐν γὰρ τῇ θαυμασίῳ ἀπλότητι τῆς ἐκείνου φύσεως οὐκ ἔστιν ἕτερον μὲν τὸ σοφὸν εἶναι, ἕτερον δὲ τὸ εἶναι, ἀλλ' ὅπερ ἐστὶ τὸ σοφὸν εἶναι, τοῦτ' ἐστὶ καὶ τὸ εἶναι» (*Περὶ Τριάδος* ΙΕ' 13, 22).

*Ἡ σχέση τῶν θείων προσώπων εἶναι «ἀναφορική».*

Ἡ θεώρηση αὐτὴ βοήθησε τὸν Αὐγουστίνου στὴν ὑποστήριξη τῆς ὁμοουσιότητας τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος πρὸς τὸν Πατέρα, πρόβλημα ποὺ εἶχε ἤδη λήξει, ἀκόμα καὶ γιὰ τὴν Δύση μὲ τὴν Β' Οἰκουμ. Σύνοδο τοῦ 381 καὶ αὐτὴν ποὺ συνήλθε τὸ 382, ἐπίσης στὴν Κωνσταντινούπολη. Θεώρησε ὁμοῦς ὁ Αὐγουστίνος ὅτι, πέρα τῆς ἀποδοχῆς τῆς ὁμοουσιότητος τῶν θείων προσώπων, ὅφειλε νὰ ἐξηγήσει τὸ πῶς κατανοοῦνται τὰ τρία πρόσωπα, δεδομένης τῆς ἄκρας ἀπλότητος στὴν θεία οὐσία, ποὺ εἶναι ἀτρεπτὴ καὶ ἀμετάβλητη, καὶ δεδομένης τῆς κατηγορίας τῶν ἐθνικῶν ὅτι, μιλώντας οἱ χριστιανοὶ γιὰ τρεῖς ὑποστάσεις ἢ πρόσωπα, καταλήγουνε σὲ πολυθεΐα.

Ἔτσι, ἀφοῦ δὲν διέκρινε στὴν θεότητα οὐσία καὶ εἶναι, φύση ἐνιαία δηλαδή καὶ ὑποστάσεις διακεκριμένες, εἰσήγαγε στὴν θεολογία καὶ τὴν Τριαδολογία τὴν δική του ἐρμηνεία τοῦ ἀριστοτελικοῦ καὶ νεοπλατωνικοῦ κατηγορήματος τῶν πρὸς τι καὶ τοῦ *συμβεβηκότος εἰ μὴ*. Θεώρησε, λοιπόν, τὸ γεγονὸς τοῦ Θεοῦ ὡς Πατέρα καὶ ὡς Υἱὸ ὡς ἀναφορές. Ἡ σχέση τοῦ Πατέρα πρὸς τὸν Υἱὸ καὶ τοῦ Υἱοῦ πρὸς τὸν Πατέρα εἶναι ἀναφορική (relativa), ἀλλὰ ὄχι συμβεβηκός (= ὄχι μεταβλητή). Π.χ. ἡ λέξη Λόγος ἢ Υἱὸς λέγονται «ἀναφορικῶς», ἐνῶ ἡ λέξη σοφία (τοῦ Πατέρα, τοῦ Υἱοῦ, τοῦ Πνεύματος) λέγεται «οὐσιωδῶς» (*verbum enim relative, sapientia essentialiter intellegitur... in his omnibus nominibus non ostendatur essentia quia relative dicuntur: De Trinitate* Ζ' 2,3). Ἡ πρὸς τι αὐτὴ σχέση πατρότητας καὶ υἱότητας, μολονότι διαφορετικὴ γιὰ

τὰ δύο πρόσωπα, δὲν ἀφορᾷ στὴν οὐσία καὶ ἄρα δὲν προσβάλλεται ἡ ἀλήθεια τῆς ὁμοουσιότητος, ὅπως θὰ ἤθελαν οἱ Ἀρειανοί, τοὺς ὁποίους πολεμοῦσε. Δὲν εἶναι ὁμως ἡ σχέση αὐτὴ καὶ μεταβλητὴ, δηλαδή μὴ μόνιμος προσδιορισμὸς τοῦ ὄντος, διότι ὁ Πατέρας εἶναι πάντοτε («αἰ») Πατέρας καὶ ὁ Υἱὸς πάντοτε Υἱός.

«Τὰ ἐν τῷ Θεῷ π ρ ὁ ς τ ι λεγόμενα οὐ κατ' οὐσίαν μὲν λέγεται, οὐ μέντοι συμβεβηκότα ἐστίν, ἀλλ' ἀναφορικά (relativa) καὶ ἀμετάβλητα. Ἐν τῷ Θεῷ δὲ οὐδὲν μὲν κατὰ συμβεβηκὸς λέγεται, ὅτι μηδὲν ἐν αὐτῷ τρεπτόν ... Λέγεται γὰρ πρὸς τι, ὡς ὁ πατήρ πρὸς τὸν υἱὸν καὶ ὁ υἱὸς πρὸς τὸν πατέρα, ὅπερ συμβεβηκὸς οὐκ ἔστιν, ἐπεὶ κακεῖνος αἰεὶ Πατήρ καὶ οὗτος αἰεὶ Υἱός»... (Περὶ Τριάδος Ε' 5).

Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἡ διάκριση τῶν θείων προσώπων ἢ ὑποστάσεων ἀποβαίνει «relativa», ἀναφορικὴ, σχέση ἀναφορᾶς. Καὶ αὐτό, διότι ὁ Αὐγουστίνος στὸν Θεὸ προϋποθέτει μόνον θεία οὐσία, ἀπὸ τὴν ὁποία ἀρχίζει καὶ στὴν ὁποία τελειώνει ἡ καθαντὸ θεολογία καὶ ἡ ἴδια ἡ ἁγία Τριάδα (Ἐξομολογήσεις ΙΓ' 11, 12). Δὲν διακρίνει δηλαδή οὐσία καὶ εἶναι (ὑπόσταση), ὥστε νὰ ἐξηγήσῃ καὶ τὴν ὁμοουσιότητα καὶ τὶς πραγματικὲς καὶ διακεκριμένες ὑποστάσεις, οἱ ὁποῖες ἀναγκαστικὰ ὑποβιβάζονται σὲ πρόσωπα σχετικῆς («relativa») ἀναφορικῆς ὑπάρξεως.

Στὴν ἀνατολικὴ θεολογία, ἰδιαίτερα τῶν Καππαδοκῶν, ἡ Τριαδολογία θεμελιώθηκε στὴν πολυσήμαντη καὶ ἀποκαλυπτικὴ διάκριση φύσεως (οὐσίας) καὶ εἶναι. Ἔτσι, τὸ εἶναι τοῦ Θεοῦ Πατέρα, ἡ ὑπόσταση τοῦ Πατέρα, γεννᾷ τὸν Υἱὸ καὶ ὄχι ἡ θεία οὐσία, γιὰ τὴν ὁποία οὐδὲν ἀποκαλύφθηκε καὶ οὐδὲν γνωρίζουμε (βλ. π.χ. Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, *Εἰς Ἰωάννην ΙΑ'*: PG 74,500ABC). Ἀντίθετα, μᾶς ἀποκαλύφθηκε ὅτι ὁ Πατέρας (ὡς ὑπόσταση) γεννᾷ τὸν Υἱὸ καὶ ἐκπορεύει τὸ ἅγιο Πνεῦμα. Ἐὰν εἰποῦμε ὅτι γεννᾷ ἡ θεία οὐσία, προϋποθέτουμε τὴν φιλοσοφικὴ καὶ δὴ νεοπλατωνικὴ ἀπορροή (emanatio), τὴν προέλευση τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος μὲ ἀπορροή, μὲ ἀναγκαῖα καὶ αὐτόματη δηλαδή ὑπερχύλιση τῆς θείας οὐσίας, ὁπότε κατ' ἀνάγκην θὰ εἶχαμε καὶ οὐσιαστικὴ διαβάθμιση στὰ πρόσωπα τῆς ἁγίας Τριάδας. Ὁ Αὐγουστίνος, πού ὁμολογεῖ τὴν διάκριση τῶν θείων προσώπων χωρὶς νὰ τὴν ἐρμηνεύει (Ἐξομολογήσεις ΙΓ' 11, 12) ὁρθᾷ, θέλει τὴν γέννηση τοῦ Υἱοῦ «ἐκ τῆς οὐσίας» τοῦ Πατέρα, ἀπὸ τὴν οὐσία, μάλιστα, πού ταυτίζεται μὲ τὸ εἶναι καὶ μὲ τὴν «σοφίαν» του, ἐφ' ὅσον στὸν Θεὸ ὑπάρχει μόνον οὐσία.

«Ὁ ἡμέτερος λόγος... ἀνόμιός ἐστι τῷ τοῦ Θεοῦ Λόγῳ, τῷ ἐκ τῆς τοῦ Πατρὸς οὐσίας γεννηθέντι (τοιοῦτον δὲ ἐστὶν ὥσπερ ἂν εἰ ἐλεγον 'ἐκ τῆς τοῦ Πατρὸς γνώσεως, ἐκ τῆς τοῦ Πατρὸς σοφίας')...» (*Περὶ Τριάδος* ΙΕ' 13, 22).

Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι, ἀκόμα καὶ στὴν Ἀνατολή, κάποιοι θεολόγοι, μὲ πρῶτο τὸν Μ. Ἀθανάσιο καὶ κατόπιν τὸν Ἀλεξανδρείας Κύριλλο, μίλησαν καὶ γιὰ γέννηση τοῦ Υἱοῦ ἀπὸ τὴν οὐσία τοῦ Πατέρα. Αὐτοὶ ὅμως, διότι δὲν προϋποθέτουνε τὴν ταύτιση οὐσίας καὶ εἶναι καὶ διότι διαφυλάττουν προσεκτικὰ τὰ προσωπικὰ ιδιώματα τῶν θείων προσώπων ἀκοινωνήτα, μὴ μεταδιδόμενα καὶ ἄρα μὴ συγγεόμενα (βλ. μελέτη μας, *Ὁ ἅγ. Κύριλλος Ἀλεξανδρείας*, Ἀθήνα 2004, σσ. 88-124), δὲν κακοδοξοῦν, ἀναφέροντας ἐνίοτε τὴν γέννηση τοῦ Υἱοῦ καὶ στὴν θεία οὐσία. Τοῦτο μάλιστα ἔχει τὴν ἐξήγησή του. Ἀπὸ τίς ἀρχές τοῦ Δ' αἰῶνα ἡ αἵρεση τοῦ ἀρειανισμοῦ ὑποχρέωνε τοὺς ὀρθοδοξοῦντες θεολόγους νὰ τονίζουν ἐμφαντικὰ τὴν γέννηση τοῦ Υἱοῦ ἀπὸ τὴν οὐσία τοῦ Πατέρα, γιὰ νὰ ὑπερασπίσουνε τὴν ὁμοουσιότητα τοῦ Υἱοῦ, ἀποκλείοντας τὴν ἀλλοτριώσή του ἀπὸ τὴν οὐσία τοῦ Πατέρα καὶ τὴν κατάταξή του στὴν τάξη τῶν κτισμάτων.

*Ἡ ἁγία Τριάδα καὶ τὸ σχῆμα μνήμη (νοῦς), λόγος (νόηση) καὶ ἀγάπη (θέληση)*

Ἀφότου ὅμως ἐντάθηκαν οἱ συζητήσεις γιὰ τὸ ἅγιο Πνεῦμα, ἀπὸ τὴν δεκαετία κυρίως τοῦ 370, οἱ θεολόγοι προβληματίσθηκαν πολὺ καὶ θεολόγησαν βαθύτερα γιὰ τὴν ὄντικὴ καὶ ὑποστασιακὴ - προσωπικὴ ιδιότητα τοῦ κάθε θείου προσώπου. Ἔτσι, συνειδητοποιήθηκε εὐρύτερα ἡ ἀλήθεια τοῦ ἀκοινωνήτου τῶν προσωπικῶν ιδιωμάτων τῶν προσώπων τῆς ἁγίας Τριάδας. Ἐπειδὴ ὅμως ὁ ἀρειανισμὸς εἶχε ἀνανεωθεῖ μὲ τὸν Εὐνόμιο καὶ τοὺς ὀπαδούς του, θεολόγοι ἀνέφεραν ἐνίοτε ἀπολογητικὰ τὴν γέννηση τοῦ Υἱοῦ καὶ τὴν ἐκπόρευση τοῦ Πνεύματος στὴν οὐσία τοῦ Πατέρα πρὸς ὑποστήριξη τῆς ὁμοουσιότητάς του ἢ ἐκφράζονταν ἔτσι, διότι δὲν εἶχανε ὀρθὰ κατανοήσει τὴν σημασία καὶ τίς συνέπειες τῆς διακρίσεως στὸν Θεὸ οὐσίας καὶ ὑποστάσεων, οἱ ὁποῖες ὑποστάσεις ἔχουν καὶ διατηροῦν ἀπόλυτα προσωπικὰ καὶ ἀκοινωνήτα τὰ ιδιώματά τους.

Ὁ Αὐγουστίνος, μολονότι ταυτίζει οὐσία καὶ ὑπόσταση, ἐπιμένει ὀρθὰ στὴν ὑπαρξὴ τῶν διακεκριμένων θείων προσώπων, ποὺ ἔχουνε τὴν ἴδια οὐσία καὶ ποὺ ἡ σχέση τους, ὡς σχέση, δὲν ἀναφέρεται στὴν οὐσία,

ἀλλὰ δὲν εἶναι καὶ κάτι τὸ συμβεβηκός, πρόσκαιρη. Τὴν σχέση ἀκριβῶς αὐτὴ προσπάθησε νὰ ἐξηγήσῃ καὶ ἡ ἐξήγησή του ἀποτελεῖ τὴν κατεξοχὴν πρωτοτυπία στὴν Τριαδολογία του, ἂν καὶ παραπλήσιο σχῆμα εἶχε προβάλλῃ ὁ νεοπλατωνικὸς Πορφύριος (οὐσία, γνώση οὐσίας καὶ ἡ μεταξύ τους φιλία). Ἀναζήτησε, λοιπόν, ἓνα πρότυπο ἢ σχῆμα, ποὺ νὰ ἰσχύει στὴν ἁγία Τριάδα καὶ νὰ ἐξηγεῖ ὅ,τι συμβαίνει στοὺς κόλπους τῆς (ad intra). Καὶ τὸ ἐπισήμανε στὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου, στὸν ὁποῖο, ἐνῶ ὑπάρχουν ὀνοματισμένα νοῦς (mens) ἢ μνήμη (memoria), γνώσις (notitia) ἢ νόησις καὶ ἀγάπη (amor) ἢ θέλησις (voluntas), συνιστοῦν καὶ τὰ τρία ἀπόλυτῃ ἐνότητα, εἶναι ἓνα καὶ φυσικὰ ἴσα μεταξύ τους.

«Τρία εἶναι ἐν τῇ ψυχῇ ἅπερ εἰσὶν ἓν, τὸν νοῦν καὶ τὴν γνῶσιν αὐτοῦ καὶ τὴν ἀγάπην... καὶ τέλεια ὄντα ἴσα εἰσὶ» (*Περὶ Τριάδος* Θ' 4, 4.)

«Ὡσπερ ἄρα ἔνεστι νόησις, οὕτως ἔνεστιν ἀγάπη τῇ ἡγεμονικῇ μνήμῃ» (*Περὶ Τριάδος* ΙΕ' 21, 41).

Ὁ νοῦς γνωρίζοντας δὲν ὑπερβαίνει τὴν γνώση του καὶ ἀγαπώντας δὲν ὑπερβαίνει τὴν ἀγάπῃ του. Γι' αὐτὸ καὶ τὰ τρία εἶναι μεταξύ τους ἴσα, δεδομένου ὅτι εἶναι καὶ τῆς αὐτῆς φύσεως (αὐτόθι). Μὲ τὸν νοῦ καὶ τὴν γνώση ὁ ἄνθρωπος γνωρίζει τὸν ἑαυτό του καὶ μὲ τὴν ἀγάπῃ ἀγαπάει τὸν ἑαυτό του (*Περὶ Τριάδος* ΙΕ' 6, 10). Ἀνάλογα ἐπισημαίνει ὁ Αὐγουστίνος στὴν ἁγία Τριάδα: σοφία (sapientia) καὶ γνώση (notitia), μὲ τὴν ὁποία γνωρίζει, καὶ ἀγάπη (dilectio), μὲ τὴν ὁποία ἀγαπάει (αὐτόθι). Ἡ ἀγάπη εἶναι συγχρόνως καὶ θέληση (voluntas), ποὺ ὁ Πατέρας καὶ ὁ Υἱὸς θέλουν. Τὴν ἴδια πραγματικότητα ἐπισημαίνει στὸν θεῖο νοῦ, στὴν ἁγία Τριάδα, καὶ ὀνομάζει μνήμη πάντων τὸν Πατέρα, νόησις τὸν Υἱὸ καὶ ἀγάπη τὸ Πνεῦμα.

«... ἅπερ ἐν τῇ τριάδι τοῦ νοὸς ἡμῶν ὑπεδείξαμεν ὡς μνήμην (=memoria) μὲν εἶναι τῶν τριῶν πάντων τὸν Πατέρα καὶ νόησιν (=intellegentia) τῶν τριῶν πάντων τὸν Υἱὸν καὶ ἀγάπην (=caritas) πάντων τῶν τριῶν τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον, ὡς τὸν Πατέρα μῆτε νοεῖν ἑαυτῷ μὴτ' ἀγαπᾶν, ἀλλ' αὐτῷ τὸν Υἱὸν καὶ τὸ Πνεῦμα αὐτῷ τὸ ἅγιον, ἀλλ' αὐτῷ τὸν Υἱὸν αὐτὸν δὲ καὶ ἑαυτῷ καὶ ἐκείνοις μόνον μεμνησθαι» (*Περὶ Τριάδος* ΙΕ 17, 28).

Τὰ τρία (μνήμη ἢ σοφία = Πατήρ, νόησις ἢ γνώσις = ὁ Υἱός, ἀγάπη ἢ θέλησις = τὸ Πνεῦμα) δὲν χωρίζονται μεταξύ τους (nec distent in eis ista). Ἀντίθετα, σοφία λέγονται καὶ τὰ τρία θεῖα πρόσωπα, ὅπως ἐξίσου

λέγονται και ἀγάπη, διότι μία εἶναι ἡ σοφία και μία ἡ ἀγάπη, καθόσον στήν θεότητα δὲν ὑπάρχει κάτι πέρα τῆς οὐσίας τῆς.

«Και μηδὲ διίστασθαι ἐν αὐτοῖς ταῦτα, ὥσπερ ἐν ἡμῖν ἄλλο μὲν ἡ μνήμη, ἄλλο δ' ἡ νόησις, ἕτερον δ' ἡ ἀγάπη· ἀλλ' <ἐν> εἶναι τι τὸ πάντα δυνάμενον ὥσπερ ἡ σοφία, και οὕτως ἔχεσθαι ἐν ἐνὸς ἐκάστου φύσει ὡς τὸν τόδε τι ἔχοντα εἶναι ὃ ἔχει ὡς ἀτρεπτον και ἀπλήν οὐσίαν... Οὐκ οἶδα δὲ τί δὴ ποτε μὴ ὥσπερ σοφία και ὁ Πατὴρ λέγεται και ὁ Υἱὸς και τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, και ὁμοῦ πάντες οὐ τρεῖς ἀλλὰ μία σοφία, οὕτω και ἀγάπη και ὁ Πατὴρ λέγεται και ὁ Υἱὸς και τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, και ὁμοῦ πάντες μία ἀγάπη. Οὕτω γάρ και ὁ Πατὴρ Θεὸς και ὁ Υἱὸς Θεὸς και τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον Θεός, και ὁμοῦ πάντες εἷς Θεός» (*Περὶ Τριάδος* ΙΕ' 17, 28 και ΣΤ' 5).

Τὰ τρία στοιχεῖα ὁμως ἀνήκουν ἀμοιβαῖα στὸν ἑαυτό τους και ὅλα ἐνεργοῦν μαζύ. Ὅ,τι ἐνεργεῖ

«... οὐδὲν γὰρ τούτων τῶν τριῶν ὀνομάτων ἐστίν, ὃ μὴ και ἡ μνήμη και ὁ νοῦς και τὸ θέλημα τὸ ἐμὸν ἐνηργήκασιν. Οὕτως ἡ Τριάς ἅμα ἐνήργησε και φωνήν τοῦ Πατρὸς και τὴν σάρκα τοῦ Υἱοῦ και τὴν περιστερὰν τοῦ ἁγίου Πνεύματος, καίτοι πρὸς ἕκαστον τῶν προσώπων ἕκαστον τούτων ἀναφερομένου = nullum enim horum trium nominum est quo non et memoria et intellectus et voluntas mea simul operata sint; ita Trinitas simul operata est et vocem Patris et carnem Filii et columbam Spiritus sancti cum ad personas singulas haec singula referantur» (*Περὶ Τριάδος* Δ' 21, 30).

και ὃ,τι παράγει ὁ Πατέρας, αὐτὸ ἀδιαίρετα παράγουν ὁ Υἱὸς και τὸ Πνεῦμα. Ἐφόσον ὃ,τι ὑπάρχει στὸν Θεὸ και ὃ,τι ἔχει ὁ Θεὸς ταυτίζεται με τὴν οὐσία του, αὐτὸ ποὺ ἐνεργεῖ ὁ Πατέρας ὡς Πατέρας, ὁ Υἱὸς ὡς Υἱὸς και τὸ Πνεῦμα ὡς Πνεῦμα εἶναι ιδιώματα κοινὰ τῶν τριῶν προσώπων. Ἄρα τὰ θεῖα πρόσωπα δὲν ἔχουν ἀνστηρῶς προσωπικὰ και ἀκοινωνήτα ιδιώματα. Πρόκειται μόνο για «ἀναφορά» ὀνομάτων. Οἱ διευκρινίσεις για τὶς ἐνέργειες τῆς Τριάδας ἐσφαλμένα χρησιμοποιοῦνται ἀπὸ τοὺς ἐρευνητὲς πρὸς ἀπόδειξη τοῦ ὅτι ὁ Αὐγουστίνος καταφάσκει και τὴν ἐνότητα τῶν θείων προσώπων και τὰ προσωπικὰ τους ιδιώματα.

#### *Τὸ πρόβλημα τῆς διακρίσεως τῶν θείων προσώπων*

Στὸ βιβλίο Ε' 5 τοῦ *Περὶ Τριάδος* ἔργου του κατανοεῖ, ὅπως εἶδαμε, τὴν διάκριση τῶν προσώπων τῆς ἁγ. Τριάδας με τὴν ἀριστοτελικὴ κατη-

γορία τῶν «πρὸς τι», πού ὁμως δὲν ἀναφέρονται στὴν θεία οὐσία. Ἡ διάκριση δηλαδή εἶναι κατὰναφοράν (relativa) ἀλλὰ μόνιμη. Ὁ Πατέρας εἶναι ἀναφορικά πρὸς τὸν Υἱὸ Πατέρας καὶ ὁ Υἱὸς εἶναι Υἱὸς ἀναφορικά πρὸς τὸν Πατέρα. Στὸ ΙΕ', τελευταῖο βιβλίο τοῦ *Περὶ Τριάδος*, ὅταν πλέον ἔχει ἀναλύσει τὴν ἀναγωγή τῶν δεδομένων τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς (νοῦς, γνῶσις, ἀγάπη) στὴν ζωὴ (ad intra) τῆς ἁγ. Τριάδας, διαπιστώνει μεγάλη δυσκολία ἢ ἀδιέξοδο στὴν διάκριση τῶν προσώπων τῆς Τριάδας. Διάκριση, πού συνιστᾷ γιὰ τὴν Ἐκκλησία πίστη καὶ παράδοση, τὴν ὁποία δέχεται καὶ ὁ ἴδιος ὁ Αὐγουστίνος. Ἡ δυσχέρεια καὶ τὸ ἀδιέξοδο βρίσκεται στὸ ὅτι ἡ μνήμη ὡς Πατέρας, ὁ λόγος ἢ νόησις ἢ γνῶσις ὡς Υἱὸς καὶ ἡ ἀγάπη ἢ θέληση ὡς Πνεῦμα ταυτίζονται, συνιστοῦν ἓνα καὶ προπαντὸς εἶναι ἡ μία ἄκρα καὶ ἀπλή οὐσία.

Ἡ ἀπάντηση στὸ ἀδιέξοδο τοῦτο εἶναι ὅτι παραταῦτα δὲν κλήθηκε χωρὶς λόγο, εἰς «μάτην» (frustra), ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ λόγος καὶ τὸ ἅγιο Πνεῦμα ἀγάπη καὶ δῶρο τοῦ Θεοῦ (*Περὶ Τριάδος* ΙΕ' 17, 29). Οἱ ὀνομασίες λόγος καὶ σοφία γιὰ τὸν Υἱό, ἀγάπη καὶ δῶρο γιὰ τὸ Πνεῦμα λέχθηκαν «κυρίως» ὡς κατέξοχὴν ὀνομασίες (proprie) καὶ «φανερῶς» (aperte) στὴν Γραφή.

«Ὡςπερ οὖν τὸν μονογενῆ τοῦ Θεοῦ λόγον κυρίως καλοῦμεν τῷ τῆς σοφίας ὀνόματι, καίτοι καθόλου καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος καὶ τοῦ Πατρὸς σοφίας ὄντος, οὕτω καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον κυρίως τῷ τῆς ἀγάπης καλεῖται ὀνόματι, καίτοι καὶ τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καθολικῶς ὄντων ἀγάπης. Ἀλλ' ὁ μὲν λόγος τοῦ Θεοῦ, τουτέστιν ὁ μονογενὴς Υἱὸς τοῦ Θεοῦ, φανερῶς εἴρηται τοῦ Θεοῦ σοφία τῷ ἀποστολικῷ στόματι... (=Α' Κορ. 1,24). Τὸ δὲ Πνεῦμα τὸ ἅγιον... εὗρίσκομεν τῷ τοῦ ἀποστόλου Ἰωάννου λογίῳ... (=Α' Ἰωάν. 4,7-8.13)» (*Περὶ Τριάδος* ΙΕ' 17,31).

Φυσικά, οἱ διαβεβαιώσεις αὐτὲς ἀπαιτοῦν καὶ θεολογικὴ θεμελίωση, τὴν ὁποία ζητάει στὸν τρόπο προελεύσεως τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος. Ὁ Πατέρας «ἐγέννησε» τὸν Υἱό, ὁ Υἱὸς «γεννᾶται» ἀπὸ τὸν Πατέρα καὶ τὸ ἅγιο Πνεῦμα «ἐκπορεύεται» ἀπὸ τὸν Πατέρα ὡς ἀγάπη Πατέρα καὶ Υἱοῦ. Διαφέρει, λοιπόν, ὁ τρόπος προελεύσεως τοῦ Πνεύματος, διότι αὐτὸ ἐκπορεύεται καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ. Ἡ ἐκπόρευση καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ δόθηκε ἀπὸ τὸν Πατέρα στὸν Υἱό κατὰ τὴν γέννησή του. Τὸ Πνεῦμα ἐκπορεύεται ἀπὸ δύο καὶ εἶναι Πνεῦμα τῶν δύο.



«Ὡςπερ οὖν ὁ μὲν Πατὴρ ἐγέννησε (=genuit), ὁ δὲ Υἱὸς ἐγεννήθη (=genitus est), οὕτω καὶ ὁ μὲν Πατὴρ ἀπέστειλε (=misit) τὸν Υἱόν, ὁ δὲ Υἱὸς ἀπεστάλη. Ἄλλ ὃν τρόπον ὃ τε γεννήσας καὶ ὁ γεννηθείς, οὕτω καὶ ὁ ἀποστείλας καὶ ἀποσταλεις ἓν εἰσιν (ὁ γὰρ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱὸς ἓν εἰσιν), οὕτω δὲ καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον ἓν σὺν αὐτοῖς ἐστι (τὰ γὰρ τρία ταῦτα ἓν εἰσιν). Ὡςπερ γὰρ τὸ γεγεννησθαι τῷ Υἱῷ τὸ ἐκ τοῦ Πατρὸς εἶναι ἐστίν, οὕτω καὶ τὸ ἀποστέλλεσθαι τῷ Υἱῷ τὸ γινώσκεσθαι ὅτι ἐξ ἐκείνου ἐστίν. Καὶ ὥςπερ τῷ Πνεύματι τῷ ἁγίῳ τὸ Θεοῦ δῶρον εἶναι τὸ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεσθαι ἐστίν, οὕτω καὶ τὸ πέμπεσθαι (=ἐδῶ τό <πέμπεσθαι> δὲν σημαίνει τὴν ἐν χρόνῳ ἀποστολὴν τοῦ Πνεύματος, ἀλλὰ τὴν ἐκπόρευση) τὸ γινώσκεσθαι ὅτι ἐξ ἐκείνου ἐκπορεύεται ἐστίν. Οὐ μέντοι δυνάμεθα λέγειν ὅτι τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον οὐχὶ καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεται» (Περὶ Τριάδος Δ' 20, 29).

«Καὶ μέντοι οὐ μάτην ἐν τῇδε τῇ Τριάδι οὐ λέγεται λόγος τοῦ Θεοῦ εἰ μὴ ὁ Υἱός, οὐδὲ δῶρον Θεοῦ εἰ μὴ τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον, οὐδὲ ἐξ οὗ ἐγεννήθη ὁ λόγος καὶ ἐξ οὗ ἐκπορεύεται ἀρχοειδῶς τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον εἰ μὴ ὁ Θεὸς καὶ Πατὴρ. Διὰ τοῦτο δὲ προστέθηκα, ἀρχοειδῶς, ἐπειδὴ καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον εὐρίσκεται ἐκπορευόμενον. Ἀλλὰ [ἐπειδὴ] καὶ τοῦτο αὐτῷ ὁ Πατὴρ ἔδωκεν (οὐκ ἤδη ὑφেষτηκότε καὶ μήπω ἔχοντι), ἀλλ' ὅ τι ποτὲ τῷ μονογενεῖ Λόγῳ δέδωκεν, ἐν τῷ γεννᾶν δέδωκεν. Οὕτως ἄρα αὐτὸν ἐγέννησεν ὡς καὶ αὐτοῦ τὸ δῶρον κοινὸν προέρχεσθαι καὶ Πνεῦμα ἅγιον <Πνεῦμα> εἶναι ἀμφοῖν. Οὐκ ἄρα παροδικῶς ἀξία <ἐστί> λαμβάνεσθαι ἀλλ' ἐπιμελῶς ἐπισκοπεῖσθαι ἢ ἀδιαίρετος αὕτη τῆς Τριάδος διαστολή. Ἐντεῦθεν γὰρ γέγονεν ὡς κυρίως τὸν τοῦ Θεοῦ Λόγον <καὶ> Θεοῦ σοφίαν λέγεσθαι, καίτοι καὶ τοῦ Πατρὸς σοφίας ὄντος καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος. Εἰ τοίνυν κυρίως τῶν τριῶν τι τούτων ἀγάπην ὀνομάζεσθαι χρή, τί ποτ' ἂν ἁρμοδιώτερον εἴη τοῦτ' εἶναι ἢ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον; Ὡς ἐν ἐκείνῃ δηλαδὴ τῇ ἀπλῇ καὶ ἀκροτάτῃ φύσει μὴ εἶναι ἕτερον μὲν τὴν οὐσίαν, ἕτερον δὲ τὴν ἀγάπην, ἀλλ' οὐσίαν εἶναι τὴν ἀγάπην καὶ τὴν ἀγάπην οὐσίαν εἶτε ἐν τῷ Πατρὶ εἶτε ἐν τῷ Υἱῷ εἶτε ἐν τῷ ἁγίῳ Πνεύματι, ὅμως μέντοι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον κυρίως ἀγάπην προσαγορεύεσθαι» (Περὶ Τριάδος ΙΕ' 17, 29 καὶ ΣΤ' 5).



Ὁ Θεὸς Πατέρας παρέχει στὸν Υἱὸ τὸ «ἐκπορεύειν» τὸ Πνεῦμα. Πῶς ἡ ἀρχὴ τοῦ Πνεύματος μία;

Ὁ Πατέρας, ποὺ ἔδωσε τὸ «εἶναι» στὸν Υἱό, ὁ ἴδιος τοῦ ἔδωσε ὡς δῶρο καὶ τὸ «προϊέναι» («procedat»), τὴν ἐκπόρευση τοῦ Πνεύματος, τὸ ὁποῖο ἔνεκα τούτου «πρόεισιν» ἀπὸ τὸν Υἱὸ ὅπως καὶ ἀπὸ τὸν Πατέρα.

«... διὰ τῆς τῶν ἱερῶν Γραφῶν μαρτυρίας διδάξας ἐξ ἐκατέρου (= Πατρὸς καὶ Υἱοῦ) προϊέναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον... Παρ' οὗ δὲ ἔχει ὁ Υἱὸς τὸ εἶναι Θεός (ἐκ Θεοῦ γὰρ Θεός) παρ' ἐκείνου πάντως ἔχει καὶ τὸ ἐξ ἐκείνου προϊέναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον (= «ab illo et utique ut etiam de illo procedat Spiritus sanctus»)· διὰ ταῦτα δὲ καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ὡς καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ προϊέναι, ὥσπερ ἐκ τοῦ Πατρὸς πρόεισιν ἐξ αὐτοῦ τοῦ Πατρὸς ἔχει» (Περὶ Τριάδος ΙΕ' 27, 48).

Ὁ Πατέρας, ποὺ ἔχει ζωὴ «ἐν ἑαυτῷ», ἔδωσε στὸν Υἱὸ νὰ ἔχει «ἐν ἑαυτῷ» («in semetipso») ζωὴ. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἔδωσε στὸν Υἱὸ τὸ πρό- νόμο (δυνατότητα) νὰ προέρχεται ζωὴ ἀπὸ αὐτόν, ὅπως προέρχεται ὡς ζωὴ ὁ Υἱὸς ἀπὸ τὸν Πατέρα. Γι' αὐτὸ ὁ Υἱὸς «πρόεισι» (προβάλλει) ὡς ζωὴ τὸ Πνεῦμα, τὸ ὁποῖο ἄλλωστε ἀποτελεῖ τὴν «κοινήν» ἀγάπη Πατέ- ρα καὶ Υἱοῦ, ἐνῶ καὶ τὰ τρία θεῖα πρόσωπα εἶναι ἀγάπη, ἐφόσον ἡ ἀγά- πη εἶναι ἡ κοινὴ τους οὐσία καὶ ἡ οὐσία τους ἡ κοινὴ τους ἀγάπη (ΙΕ' 17, 29).

«Ὡσπερ ὁ Πατὴρ ἔχων ζωὴν ἐν ἑαυτῷ δέδωκε καὶ τῷ Υἱῷ ζωὴν ἔχειν ἐν ἑαυτῷ, οὕτως αὐτῷ δέδωκε ζωὴν προϊέναι ἐξ ἐκείνου, καθάπερ πρόεισιν ἐξ αὐτοῦ» (Περὶ Τριάδος ΙΕ' 27, 48).

«... Ἐκάστου τῶν ἐν τῇ Τριάδι προσώπων ἀγάπης ὄντος... Ὡς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον κατὰ τὰς ἱερὰς Γραφὰς οὔτε τοῦ Πατρὸς ἐστι μόνου οὔτε τοῦ Υἱοῦ μόνου ἀλλ' ἀμφοῖν, καὶ διὰ τοῦτο κοινήν ἡμῖν τὴν ἀγά- πην διδάσκει, καθ' ἣν ἀλλήλους ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱὸς ἀγαπῶσι» (Περὶ Τριάδος ΙΕ' 17, 27).

Ἡ διάκριση τῶν θείων προσώπων γίνεται πρόβλημα δυσεπίλυτο στὸν Αὐγουστίνου, ἔνεκα τῆς ἔμμονης ιδέας του ὅτι στὴν θεότητα δὲν ὑπάρχει τίποτε ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ τὴν οὐσία του. Ὅ,τι ἀναφέρεται στὸν Θεὸ ἀπο- τελεῖ οὐσία. Γιὰ ν' ἀποφύγει τὴν σύγχυση τῶν θείων προσώπων τῆς ἀγ. Τριάδας καταφεύγει καὶ σὲ ἄλλες λύσεις, πλὴν τῆς λύσεως τῆς ἀνα- φορᾶς (τῶν πρὸς τι). Ἔτσι, ἡ ἐκπόρευση τοῦ Πνεύματος γίνεται καὶ ἀπὸ

τὸν Υἱό, ἀλλὰ ὁ Πατέρας εἶναι αὐτὸς ποὺ τὸ ἐκπορεύει κυρίως, κατ' ἐξοχήν, «principaliter» («ἀρχοειδῶς») (Περὶ Τριάδος ΙΕ 17, 29). Δηλαδή διακρίνει ἀρχικὴ ἐκπόρευση, ὀφειλόμενη στὸν Πατέρα, καὶ δανεικὴ ἐκπόρευση, ὀφειλόμενη στὸν Υἱό (ποὺ τὴν ἔχει λάβει ἀπὸ τὸν Πατέρα).

Ὁ Μάξιμος Πλανούδης μεταφράζει τὸ principaliter μὲ τὴν λέξη «ἀρχοειδῶς», ποὺ ἔμμεσα προϋποθέτει γνώση τοῦ προβλήματος τῆς μιᾶς ἢ τῶν δύο ἀρχῶν στὴν θεότητα. Ὁ Αὐγουστίνος, προφανῶς γνωρίζε καὶ αὐτὸς τὸ πρόβλημα καὶ δοκίμασε νὰ τὸ λύσει. Γι' αὐτὸ κι ἐπέμεινε καὶ στὴν ἐνότητα τῆς ἀρχῆς (principium), ὅτι μία εἶναι ἡ ἀρχὴ ἐκπορεύσεως τοῦ Πνεύματος, καὶ στὸ ὅτι ἀρχὴ εἶναι καὶ ὁ Υἱός. Ἀρχὴ εἶναι αὐτὸ ποὺ γεννᾷ καὶ ἐκπορεύει, δηλαδή ὁ Πατέρας, ἀλλὰ ἀρχὴ εἶναι ἐπίσης καὶ αὐτὸ στὸ ὁποῖο παρέχεται ὡς δῶρο ἡ δυνατότητα νὰ ἐκπορεύει, δηλαδή ὁ Υἱός. Ἡ ζωτικὴ-ἐκπορευτικὴ αὐτὴ δυνατότητα τοῦ Υἱοῦ ἀναγκαστικὰ ταυτίζεται μὲ τὴν οὐσία του. Ἐπειδὴ Πατέρας καὶ Υἱὸς εἶναι ἓνας Θεὸς καὶ μία οὐσία, μπορεῖ κανεὶς νὰ εἰπεῖ ὅτι ἡ ἀρχὴ τοῦ Πνεύματος εἶναι μία καὶ ὄχι δύο.

«... οὐκ ἐκείνω (= τῷ Πατρί) μόνον τῷ πράγματι ἤδη ἔσται ἀρχὴ ὅπερ γεννᾷ ἢ ποιεῖ, ἀλλὰ κακείνω ὃ δίδωσιν... ὁμολογητέον τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν ἀρχὴν εἶναι τοῦ ἁγίου Πνεύματος, οὐ δύο ἀρχάς («fatentur est Patrem et Filium principium esse Spiritus Sancti, non duo principia»), ἀλλ' ὡς ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱὸς εἰς Θεός (καὶ πρὸς τὴν κτίσιν ἀναφορικῶς εἰς δημιουργὸς καὶ εἰς Κύριος), οὕτως ἀναφορικῶς πρὸς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον μία ἀρχή· πρὸς δὲ τὴν κτίσιν ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον μία ἀρχή, ὥστε εἰς δημιουργὸς καὶ εἰς Κύριος» (Περὶ Τριάδος Ε' 14).

Χάριν τῆς μιᾶς ἀρχῆς (principium) ὁ Αὐγουστίνος κάνει ἓνα βῆμα καὶ χαρακτηρίζει διπλὴ τὴν διανομή - οἰκονομία τοῦ Πνεύματος («bis datus est dispensatio»), ἐφόσον δίδεται καὶ ἀπὸ τὸν Υἱό, ἀλλὰ συγχρόνως δηλώνει ὅτι ἀρχὴ «ὅλης τῆς θεϊότητος ἢ θεότητος» («totius divinitatis vel deitatis») εἶναι ὁ Πατέρας. Ἡ ἔννοια ἐδῶ τοῦ ὅρου οἰκονομία (dispensatio) δὲν ἀναφέρεται στὸν χρόνο, στὴν ἐν χρόνῳ ἀποστολὴ τοῦ Υἱοῦ στὸν κόσμον.

«... ἐν γὰρ πνεῦμά ἐστι τὸ Πνεῦμα τοῦ Θεοῦ, τὸ Πνεῦμα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ... Ἀλλὰ τὸ δις δοθῆναι (= καὶ ἀπὸ τὸν Πατέρα καὶ ἀπὸ τὸν Υἱό) οἰκονομία ὡς ἀληθῶς δηλώσεως γέγονεν... ὡς ὅλης τῆς θεϊ-

ότητος ἥ, εἰ ὑμῖν βέλτιον φάναι, τῆς θεότητος ὁ Πατήρ ἐστιν ἀρχή... Τὸ τοίνυν <ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον καὶ τοῦ Υἱοῦ> πρὸς ἐκεῖνον ἀναφέρεται ἐξ οὗ ἐγεννήθη ὁ Υἱός» (Περὶ Τριάδος Δ' 20,29).

Θεωρεῖ ὅτι ἡ ἐκπόρευση καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ δὲν προσβάλλει τὴν μὴ ἀρχή, διότι τό «καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ» εἶναι δοτὸ στὸν Υἱό, δὲν τοῦ ἀνήκει πρωτογενῶς («Qui ergo patre procedit et filio ad eum refertur a quo natus est filius»: Περὶ Τριάδος Δ' 20, 29). Ὁ Υἱὸς ἔχει τό «ἐκπορεύειν» ἀπὸ τὸν Πατέρα καὶ ἄρα «ἀναφορικῶς» πρὸς τὸ ἅγιο Πνεῦμα ἡ ἀρχὴ εἶναι μόνο μία (Περὶ Τριάδος Ε' 14). Τὸ σκεπτικό, βέβαια, δὲν εἶναι συνεπές, ἀφοῦ πᾶν ὅ,τι συμβαίνει στὴν θεότητα καὶ πᾶν ὅ, τι ἔχει ὁ Θεὸς Πατέρας ἔχουν ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Πνεῦμα καὶ ὅλα ὅσα ἔχουν ταυτίζονται μὲ τὴν οὐσίαν τους (Περὶ Τριάδος Δ' 21,30). Τὸ ἅγιο Πνεῦμα «κοινόν τι ἔστι Πατρὸς καὶ Υἱοῦ» ἔνεκα τῆς «ὁμοουσιότητός» του καὶ τῆς «συναιδιότητός» του (Περὶ Τριάδος ΣΤ' 5).

Ἐνδεικτικὸ τοῦ βαθμοῦ συγχύσεως, ὅπου μπορεῖ νὰ φθάσει ἡ θεολογία χωρὶς τὴν ἀποδοχὴ τῶν ἀκοινώνητων προσωπικῶν ιδιωμάτων κάθε θείας ὑποστάσεως καὶ ἡ ταύτιση τῶν ιδιωμάτων τους μὲ τὴν θεία οὐσίαν, εἶναι καὶ ἡ ἀποψη ὅτι ἡ διάκριση τῶν θείων προσώπων βρίσκεται στὴν ἀνθρώπινη γλῶσσα μόνο, στίς λέξεις («φωνάς», «in litteris»). Ὅπως ἓνα εἶναι ἡ μνήμη, ὁ νοῦς καὶ ἡ θέληση στὸν ἄνθρωπο, ἓνα εἶναι καὶ τὰ τρία θεῖα πρόσωπα. Αὐτὸ ποῦ εἶναι τὸ ἓνα, κατὰ πάντα εἶναι καὶ τὸ ἄλλο, ἀλλὰ ἔχουν ὀνόματα διαφορετικά. Μᾶλλον δὲν ἐννοοῦσε ἀκριβῶς αὐτὸ ὁ Αὐγουστίνος, ἀλλὰ οἱ λόγοι του μπορεῖ νὰ ἔχουν καὶ τέτοια συνέπεια.

«Ἐν μὲν γὰρ τῇ ἐαυτῶν οὐσίᾳ (= substantia) καθ' ἣν εἰσίν, ἓν εἰσι τὰ τρία, ὁ Πατήρ καὶ ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον... ἓν ὁμοῦ καὶ τὸ αὐτὸ ἐξ αἰδιότητος εἰς αἰδιότητα, ὡς ἂν αὐτὴ ἡ αἰδιότης ἥτις ἀληθείας καὶ ἀγάπης χωρὶς οὐκ ἔστιν· ἐν δὲ ταῖς ἐμαῖς φωναῖς χωρίζονται ὁ Πατήρ, ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον καὶ ἅμα λέγεσθαι οὐ πεφύκασι, κἂν τοῖς ὁρατοῖς δὲ γράμμασιν οἰκεῖα διηρημένως διαστήματα τόπων διειλήφασιν. Καὶ ὃν τρόπον ἐπειδὴν τὴν ἐμαυτοῦ μνήμην καὶ τὸν νοῦν καὶ τὸ θέλημα ὀνομάζω, ἕκαστον μὲν τῶν ὀνομάτων πρὸς ἕκαστόν τι πρᾶγμα ἀναφέρεται ἀλλ' ὅπως ἐκ πάντων τῶν τριῶν ὀνομάτων ἕκαστα γεγόνασιν. Οὐδὲν γὰρ τούτων τῶν τριῶν ὀνομάτων ἐστὶν ὃ μὴ καὶ ἡ μνήμη καὶ ὁ νοῦς καὶ τὸ θέλημα τὸ ἐμὸν ἅμα ἐνηργήκασι» (Περὶ Τριάδος Δ' 21, 30).

Τὴν καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπόρευση τοῦ Πνεύματος διατύπωσε συχνὰ καὶ σὲ ἄλλα του κείμενα, ὅπως στὴν *Ἐπιστολὴ XV*: «*de utroque processit*» τὸ Πνεῦμα (PL 54, 680C - 681A). Μὲ τις παραπάνω ἐξηγήσεις κι ἐρμηνείες του ὁ Αὐγουστίνος νομίζει ὅτι διασώζει καὶ τὴν διάκριση τῶν προσώπων καὶ τὴν ἐνότητα-μοναδικότητα ἀρχῆς Υἱοῦ καὶ Πνεύματος. Δηλαδή καὶ στὴν παραδεδομένη ἐκκλησιαστικὴ διδασκαλία τῶν διακεκριμένων προσώπων καὶ τῆς μιᾶς ἀρχῆς ἐπιμένει καὶ στὴν ἐσφαλμένη ἐρμηνεία τῆς διδασκαλίας αὐτῆς προχωρεῖ. Τὸ ἀποτέλεσμα: μένει ἐκτεθειμένη καὶ ἡ διάκριση τῶν προσώπων καὶ ἡ ἐνότητα τῆς ἀρχῆς. Αὐτὸ θὰ καταφανεῖ ἰδιαίτερα στοὺς αἰῶνες ποὺ ἀκολούθησαν, στὴν σχολαστικὴ ἀλλὰ καὶ τὴν νεώτερη δυτικὴ θεολογία.

### ΧΡΙΣΤΟΛΟΓΙΑ

Ὁ Αὐγουστίνος ἄρχισε τὸ θεολογικὸ του ἔργο ὡς ἀπολογητὴς ἔναντι τῶν φιλοσοφικῶν του καταβολῶν, συνέχισε ὡς ἀντιρρητικὸς ἔναντι τοῦ μανιχαϊσμοῦ, τὸν ὁποῖο γιὰ χρόνια ἀποδέχθηκε ἰδεολογικά, καὶ προχώρησε ὡς πολέμιος τῶν Δονατιστῶν, τῶν Ἀρειανῶν καὶ δὴ τῶν Πελαγιανῶν. Αὐτὰ ἐξηγοῦν γιατί ἀσχολήθηκε καθυστερημένα καὶ μόνο λίγο μὲ τὰ χριστολογικὰ ζητήματα, ποὺ τουλάχιστον ἀπὸ τὸ 380, ἀπασχολοῦσαν τοὺς θεολόγους καὶ συγκλόνιζαν τὴν Ἐκκλησίαν ἀπὸ τίς ἀρχές τοῦ Ε' αἰῶνα. Γενικὰ γνώριζε τίς σχετικὲς συζητήσεις καὶ δίδασκε ὅτι ἡ ἐνανθρώπηση ὑπῆρξε ἐπιλογὴ τοῦ Θεοῦ, ὁ ὁποῖος μποροῦσε καὶ μὲ ἄλλους τρόπους νὰ νικήσει τὸν πρῶτο νικητὴ, δηλαδή τὸν Διάβολο. Ἐκρίνε ὅμως ὁ Θεὸς προτιμότερο νὰ προσλάβει τὸν πρῶτο νικηθέντα, δηλαδή τὸν ἄνθρωπο, καὶ μὲ αὐτὸν νὰ πολεμήσει τὸν ἐχθρὸ τοῦ ἀνθρώπινου γένους (*Περὶ Τριάδος* II' 18, 23). Μίλησε γιὰ τὴν ἐνανθρώπηση (μὲ τὸν ὅρο *incarnatio*), τονίζοντας ὅτι ὁ Υἱὸς καὶ Λόγος τοῦ Θεοῦ προσέλαβε ἀκέραιη τὴν ἀνθρώπινη φύση, σῶμα καὶ ψυχὴ λογικὴ, κι ἔγινε «ἄνθρωπος», χωρὶς μάλιστα ὁ θεῖος Λόγος νὰ τραπεῖ ἢ νὰ μεταβληθεῖ σὲ αὐτὸ ποὺ «ἐγίνε», δηλαδή σὲ «σάρκα», σὲ ἄνθρωπο.

«Εἰ δὲ ζητεῖται πῶς ἡ σάρκωσις γέγονεν αὐτὸν τὸν τοῦ Θεοῦ Λόγον, φημί, σάρκα γεγονέναι, τουτέστιν ἄνθρωπον γεγονέναι (= *hominem factum*), οὐ μὴν εἰς τοῦθ' ὅπερ ἐγένετο τραπέντα τε καὶ μεταβληθέντα (= *non... conversum atque mutatum*). Οὕτω δάληθῶς γεγονέναι, ὡς ἐκεῖ μὴ μόνον τὸν τοῦ Θεοῦ Λόγον εἶναι καὶ τὴν ἀνθρώπου σάρκα, ἀλλὰ καὶ λογικὴν ἀνθρώπου ψυχὴν. Καὶ τοῦθ' ὅλον καὶ Θεὸν λέγε-

σθαι διὰ τὸν Θεὸν καὶ ἄνθρωπον διὰ τὸν ἄνθρωπον» (*Περὶ Τριάδος* Δ' 21, 30 καὶ Α' 7, 14).

Ὁ Χριστὸς ἔχει καὶ τὴν φύση τοῦ Πατέρα, πρὸς τὸν ὁποῖο εἶναι γι' αὐτὸ ἴσος, καὶ τὴν ἀνθρώπινη φύση, ἴση πρὸς ἐκείνη τοῦ ἀνθρώπου. Ἐν τούτοις ὁ Χριστός, ἐπειδὴ εἶναι καὶ ἀνθρώπινη φύση, εἶναι κατώτερος τοῦ Πατέρα καὶ τοῦ ἑαυτοῦ του ὡς Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ (*Περὶ Τριάδος* Β' 1, 2). Συνήθως μιλάει γιὰ «πρόσληψη» ἀνθρώπου καὶ λιγότερο γιὰ πρόσληψη ἀνθρώπινης φύσεως. Δὲν ὑποπτεύεται στὴν ἐποχὴ του τὸ πρόβλημα: ὅτι δηλαδὴ λέγοντας ὅτι προσέλαβε ἄνθρωπο, κάποιοι θὰ συνυπονοοῦσαν ὑπόσταση ἀνθρώπου κατὰ τὴν πρόσληψη (ἐνανθρώπηση). Ὅμως πολὺ ὀρθὰ ὁμολογεῖ ὅτι ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ καὶ «ὁ ἐν μορφῇ δούλου» (*Φιλιπ.* 2, 7-8), δηλαδὴ ὁ Χριστός, εἶναι ἓνα πρόσωπο: «*una persona est*» (*Περὶ Τριάδος* Δ' 8). «Ἐν πρόσωπον τοῦ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου». Τὸ πρόσωπο τοῦτο εἶναι τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ (*Περὶ Τριάδος* Β' 10, 18) καὶ μόνο σ' αὐτὸ ἡ ἁγία Τριάδα ἐνήργησε τὴν ἐνανθρώπηση στὴν Παρθένο Μαρία. Ἡ Μαρία ἔδωκε στὸ πρόσωπο τοῦ Υἱοῦ τὴν ὁρατὴ μορφή.

«... ex virgine Maria Trinitas operata est solius filii persona est, visibilem namque Filii solius personam invisibilis Trinitas operata est» (*Περὶ Τριάδος* Β' 10, 18).

Προχωρεῖ ἀκόμα περισσότερο γιὰ τὴν ἐποχὴ του καὶ ὁμολογεῖ (*περὶ* τὸ 416-420) «ἓνα πρόσωπο ποὺ συνίσταται ἀπὸ δύο φύσεις. Ἐνα πρόσωπο στίς δύο φύσεις» («*persona una ex duabus substantiis constans: una in utraque natura persona*») (*Tractatus in Joan. Evang.: CCL 36, 584. PL 35, 1886*). Ἡ διατύπωση πλησιάζει πολὺ πρὸς τὸν Ὅρο τῆς Δ' Οἰκ. Συνόδου, ἀλλὰ δὲν προϋποθέτει ἀκριβῶς τὴν ἴδια θεολογία, διότι δὲν φαίνεται νὰ ἔχει σαφὴ ἀντίληψη τοῦ εἴδους τῆς ἐνώσεως τῶν δύο φύσεων τοῦ Χριστοῦ. Ἐχει ἐπικίνδυνη σύγχυση διότι, ἐνῶ μιλάει γιὰ ἔνωση προσώπων (ποὺ τὸ πρόσωπο τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ ἀποτελεῖ μόνο σχέση), τώρα παράγει τὸ κοινὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ ἀπὸ τὴν συνύπαρξη δύο φύσεων, αὐτὸ σύγκειται ἀπὸ τὴν θεία καὶ τὴν ἀνθρώπινη φύση.

Καὶ ἡ προβληματικὴ Χριστολογία συνεχίζεται. Τὸ ἰωάννειο «ὁ Λόγος σὰρξ ἐγένετο καὶ ἐσκήνωσεν ἐν ἡμῖν» (1, 14) κατανοεῖ περισσότερο ὡς σύναψη. Ὁ ἄνθρωπος «συνήφθη» («*coniunctus est*») μὲ τὸν θεῖο Λόγο «εἰς ἐνότητα προσώπων» («*in unitatem personae*»).

«... ἐν μὲν τῷ Λόγῳ τὸν ἀληθινὸν Υἱὸν νοῶ τοῦ Θεοῦ, ἐν δὲ τῇ σαρκὶ ἐπιγινώσκω τὸν ἀληθῆ Υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου. Καὶ ἑκάτερα ὁμοῦ ἐν πρόσωπον τοῦ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου τῇ ἀρρήτῳ τῆς χάριτος ἀφθονία συναφθέντα ... ὁ ἄνθρωπος (homo) εἰς ἐνότητα προσώπου τῷ Θεῷ συνήφθη» (*Περὶ Τριάδος* ΙΓ' 19, 24).

Δὲν ἀντιλαμβάνεται τὴν ἔνωση ὡς ἔνωση φύσεων (ἄρα φυσική), ἀλλὰ μᾶλλον ὡς συνάφεια καὶ δὴ συνάφεια προσώπων, ὅπως ὑποστηρίχθηκε ἀπὸ Ἀντιοχειανούς θεολόγους καὶ δὴ ἀπὸ τὸν Θεόδωρο Μοψουεστίας, ὁ ὁποῖος καὶ τὸν ἐπηρέασε. Ἡ ἔνωση αὐτὴ ἔμενε στὸ ἐπίπεδο συνάφειας προσώπων, δὲν συνιστοῦσε πραγματικὴ ἀλλὰ μόνο ἀσύγχυτὴ ἔνωση θείας καὶ ἀνθρωπίνης φύσεως. Συνείδηση τῶν συνεπειῶν αὐτῶν ὁ Αὐγουστίνος δὲν φαίνεται νὰ εἶχε. Καὶ δὲν εἶναι τυχαῖο, ὅτι ἡ σύναψη ἔγινε μὲ τὴν θεία χάρη (*gratiae coniunctum*), χωρὶς πάλι ἀναφορὰ στὴν φύση. Ἔτσι, ἐνῶ στὸν Χριστὸ βλέπει ὀρθὰ τὸ πρόσωπο τοῦ θείου Λόγου, ποὺ ἔγινε καὶ πρόσωπο τοῦ προσληφθέντος ἀνθρώπου (ἀντὶ ἀνθρωπίνης φύσεως), δὲν βαθαίνει τὴν ἔνωση πέρα τῆς χαρισματικῆς συνάφειας μὲ τὸ θεῖο πρόσωπο. Ἐὰν δὲν ἐπέμενε ὅτι αὐτὸ ποὺ συμβαίνει κατὰ τὴν ἐνσάρκωση δὲν εἶναι ἀνάλογο μὲ τὴν ἐνοίκηση τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ στοὺς προφῆτες, θὰ συνεπέβαινε κάποιος ὅτι γιὰ τὸν Αὐγουστίνου ἡ ἔνωση στὸν Χριστὸ μένει σὲ χαρισματικὸ καὶ ἄρα ἠθικὸ ἐπίπεδο. Δὲν θὰ ἦταν ὅμως τελείως ἄδικο τὸ συμπέρασμα. Ἀφοῦ τὰ πρόσωπα τῆς ἁγ. Τριάδας κατανοοῦνται ὡς «ἀναφορά», ἡ ὁποία μάλιστα δὲν προσγράφεται στὴν θεία οὐσία (*Περὶ Τριάδος* Ε' 5) καὶ ἀφοῦ ἡ ἔνωση ἀποτελεῖ μόνο «ἐνότητα τοῦ προσώπου», ἔπεται ὅτι αὐτὸ ποὺ συμβαίνει κατὰ τὴν ἔνωση - συνάφεια μένει στὸ ἐπίπεδο τῆς θείας χάριτος καὶ ὄχι τῆς θείας φύσεως. Διαφυλάσσοντας δηλαδὴ τὴν θεία φύση - οὐσία τελείως ἀπρόσιτη (μὲ φιλοσοφικὲς προϋποθέσεις ὅμως), ἀποκλείει καὶ τὴν δυνατότητα ἀσύγχυτης ἐνώσεως τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως μὲ τὴν θεία φύση στὴν ὑπόσταση - πρόσωπο τοῦ θείου Λόγου. Ἔτσι, γίνεται προβληματικὴ καὶ ἡ ἀντίδοση ἰδιωμάτων, ποὺ εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς πραγματικῆς ἀλλ' ἀσύγχυτης ἐνώσεως θείας καὶ ἀνθρωπίνης φύσεως στὴν ὑπόσταση τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ.

Παρατηροῦμε ὅτι καὶ στὴν Χριστολογία ὁ Αὐγουστίνος, πληροφορημένος μόνο γενικὰ γιὰ τὶς ἀνάλογες στὴν Ἀνατολὴ κυρίως συζητήσεις, ἐπιθυμοῦσε νὰ μένει στὴν μὴ προηγμένη τότε στὴν Δύση διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας. Ὅμως, ἐπιχειρώντας νὰ ἐξηγήσει θεολογικὰ τὰ σχετικὰ

προβλήματα, ἔφθανε σέπικίνδυνες προτάσεις, διότι ἐκκينوῦσε ἀπὸ τὴν ἰδέα ὅτι στὸν Θεὸ ὑπάρχει μόνο ἡ οὐσία του, τὴν ὁποία ταύτιζε μὲ τὴν ὑπόστασι, καὶ ὅτι τὰ θεῖα πρόσωπα συνιστοῦν μόνο ἀναφορὰ καὶ ὄχι διακεκριμένο εἶναι. Ἡ ἀμετάβλητη, ἄτρεπτη καὶ ἀπλή θεία οὐσία στὴν φιλοσοφικῶν προϋποθέσεων ἀντίληψη τοῦ Αὐγουστίνου ἦταν ἀδύνατο νὰ ἀναμειχθεῖ (κατὰ τὴν ἔνωση) πραγματικὰ μὲ τὴν ἀνθρώπινη φύση. Γιὰ τὸ καὶ ἡ ἀποκάλυψη στὴν Πεντηκοστή, ὁ ἄνωθεν «ἥχος» καὶ ὁ φωτισμὸς τῶν Ἀποστόλων, δὲν ἦταν, βέβαια, ἡ οὐσία τοῦ Υἱοῦ ἢ τοῦ ἁγ. Πνεύματος, ἀλλὰ ὡς ἐνέργεια ἦταν «κτίσμα», «creatura» (*Περὶ Τριᾶδος* Γ' 10, 27). Κι ἐνῶ ἡ ἀποκάλυπτική ἐνέργεια στὴν Πεντηκοστή εἶναι «κτίσμα», ἡ μικρὴ μας κατανόηση-γνώση τοῦ Θεοῦ ἀφορᾷ στὴν οὐσία του, ποὺ εἶναι ἄτρεπτη καὶ γιὰ τὸ μὴ ὁρατὴ.

«... ἡ τοῦ Θεοῦ φύσις ἢ μᾶλλον οὐσία, ἔνθα κατὰ τὸ ἡμέτερον μέτρον οὐτινοσοῦν ἐλαχίστου μέρους νοοῦμεν τὸν Πατέρα καὶ Υἱὸν καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ἐπεὶ κατὰ μηδένα τρόπον τρεπτὴ ἐστὶ καὶ κατ' οὐδένα δύναται τρόπον αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν ὁρατὴ εἶναι» (*Περὶ Τριᾶδος* Γ' 10, 21).

#### ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ. ΠΤΩΣΗ. ΘΕΙΑ ΧΑΡΗ. ΠΡΟΟΡΙΣΜΟΣ. ΕΚΚΛΗΣΙΑ

*α. Προπατορικό ἁμάρτημα καὶ συνέπειές του. Τὸ ἀπόλυτο τῆς θείας χάρης. Ὁ ἀπόλυτος προορισμός.*

Τὸ προπατορικό ἁμάρτημα, ἡ θεία χάρη καὶ ὁ προορισμὸς τοῦ ἀνθρώπου ἀποτελοῦν κεντρικὰ θέματα τῆς θεολογίας τοῦ Αὐγουστίνου καὶ σαυτὰ προσπάθησε ἀγωνιωδῶς νὰ δώσει ἀπαντήσεις. Ἐξ ἀρχῆς ὅμως πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ τοποθέτησή του στὰ θέματα εἶχε πορεία ὄχι ἐξελικτική, ἀλλὰ περισσότερο ἀντιθετική. Στὴν πολεμική του κατὰ τοῦ Μανιχαϊσμοῦ, ποὺ ἀπέρριπτε κάθε ἰδέα ἐλευθερίας στὸν ἄνθρωπο, ὑποστήριξε τὴν αὐτόνομη ἐλευθερία τῆς βουλήσεως τοῦ ἀνθρώπου, τὴν θεώρηση τοῦ κακοῦ ὡς ἀπουσία τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τὴν κληρονομικὴ μετάδοση τῆς ἁμαρτίας. Ἀργότερα, μὲ τὴν ἐξάπλωση τοῦ Πελαγיאτισμοῦ, ποὺ ἀρνήθηκε τὴν κληρονομικότητα τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος καὶ τόνιζε ἀποκλειστικὰ τὴν ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου, ἔφθασε στὸ ἄλλο ἄκρο, στὴν ἄρνηση τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως, στὴν ἐξάρτηση τῆς σωτηρίας ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὴν θεία χάρη (δωρεὰ τοῦ Θεοῦ) καὶ τελικὰ στὸν ἀπόλυτο προορισμό.



Είναι προφανές ότι οι αντιφατικές αυτές τοποθετήσεις με πολλές διεργασίες κι έρμηνειες συγκίνησαν κι έθρεψαν οι παλαιότερες τὸν Ρωμαιοκαθολικισμό και οι μεταγενέστερες τὸν Προτεσταντισμό. Καί είναι ακόμα προφανές ότι ἡ αντιφατικότητα αὐτὴ ὀφείλεται στὴν ἀπουσία στέρεου θεολογικοῦ θεμελίου καὶ βαθιᾶς κατανοήσεως τῆς Γραφῆς καὶ τῆς παραδόσεως τῆς Ἐκκλησίας, στὴν ὁποία ὅμως δήλωνε ἀπόλυτη ἐμπιστοσύνη καὶ γιὰ τὴν ἐνότητα τῆς ὁποίας ἀγωνίσθηκε εἰλικρινά, γεγονός πού ἐκτιμήθηκε πολὺ ἀπὸ τὸν Ρωμαιοκαθολικισμό. Ἡ κυριαρχία τοῦ Αὐγουστίνου μὲ τὶς σχετικές του ἀπόψεις ὑπῆρξε διαχρονική. Εἶναι πολὺ ἐνδεικτικὸ τὸ γεγονός, ὅτι μέχρι σήμερα Ρωμαιοκαθολικοὶ καὶ Προτεστάντες ἀγωνίζονται νὰ μετριάσουν τὶς προσιδιάζουσες στὴν θεολογία τους ἀπόψεις τοῦ Αὐγουστίνου, γιὰ νὰ δείχνουν ἔμμεση ἢ ἄμεση καταγωγή ἀπὸ τὴν μεγάλη αὐτὴ μορφή τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας.

1. Ὁ Θεὸς γιὰ τὸν Αὐγουστίνου συνιστᾷ τὸ ὕψιστο ὃν καὶ τὸ ὕψιστο ἀγαθό, πού εἶναι ἀμετάβλητο κι ἔχει ἀπόλυτη ἀπλότητα (ἡ ἐνότητα). Ἔτσι, ἀφοῦ δὲν διακρίνει φύση καὶ εἶναι-ὑποστάσεις στὸν Θεό, τὴν τριαδικότητά του, τὰ τρία δηλ. θεῖα πρόσωπα, παράγει ἀπὸ τὴν μεταξύ τους σχέση, ἀπηχώντας πλωτινικὰ κατηγορήματα καὶ ιδέες. Ὑψιστος σκοπὸς τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ ἔνωση μὲ τὸ ὕψιστο ἀγαθό, τὸν Θεό, ἀλλὰ στὸν Θεὸ δὲν διακρίνει οὐσία καὶ ἄκτιστες ἐνέργειες.

Στὸν νοῦ τοῦ ἀμετάβλητου Θεοῦ ὑπάρχουν οἱ ιδέες, ὁ κόσμος τῶν νοερῶν, καὶ βάσει αὐτῶν ἐν χρόνῳ δημιουργοῦνται τὰ πράγματα καὶ ὁ ἄνθρωπος, ὁ Ἀδάμ. Ἐνεκα, μάλιστα, τῶν οὐσιοκρατικῶν του ἀντιλήψεων ὑποστηρίζει ὅτι ὁ ἄνθρωπος δημιουργήθηκε «κατ' εἰκόνα» ὅλης τῆς Τριάδας, διότι διαφορετικά (ἐὰν δηλ. ἦταν εἰκόνα μόνο τοῦ Υἱοῦ) θὰ ἦσαν μεταξύ τους ἀνόμοια τὰ τρία πρόσωπα κατὰ τὴν οὐσία τους.

«...οὐκ ἂν ὀρθῶς ἐλέχθη εἶπερ (sic) ὁ ἄνθρωπος κατεῖκόνα προσώπου ἐνὸς ἐγένετο, εἴτε τοῦ Πατρὸς εἴτε τοῦ Υἱοῦ εἴτε τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ἀλλὰ... κατ' εἰκόνα τῆς Τριάδος ἐγένετο... Εἰ γὰρ ὁ Πατὴρ οὕτως ἐποίησε κατ' εἰκόνα τοῦ Υἱοῦ, ὥς μὴ εἶναι τὸν ἄνθρωπον εἰκόνα τοῦ Πατρὸς, ἀλλὰ τοῦ Υἱοῦ, ἀνόμοιός ἐστιν ὁ Υἱὸς τῷ Πατρί... ἡ εὐσεβής (= ὁμως) πίστις διδάσκει ὁμοιον εἶναι κατ' ἰσότητα τῆς οὐσίας τὸν Υἱὸν τῷ Πατρί...» (*Περὶ Τριάδος* IB' 6<sup>10-13, 27-30</sup>).

Ὁ ἄνθρωπος, λοιπόν, εἰκόνα ὅλης τῆς Τριάδας, προικίζεται μὲ ἐλεύθερη βούληση (*liberum arbitrium*) καὶ μποροῦσε νὰ μὴν ἁμαρτήσῃ (*potuit non peccare*: *Ἡ πολιτεία τοῦ Θεοῦ* KB' 30). Ζοῦσε τὴν ἀγάπη



τοῦ Θεοῦ στραμμένος πρὸς τὴν αἰώνια μακαριότητα, ἕως ὅτου προτίμησε τὴν ἀγάπη τοῦ ἑαυτοῦ του καὶ τοῦ κτιστοῦ κόσμου ὅπως πρὶν ἀπὸ αὐτὸν ἔπραξαν οἱ ἐκπεσόντες ἄγγελοι. Ἡ ἐλεύθερη βούληση προϋποθέτει τὴν δυνατότητα ἐπιλογῆς τοῦ καλοῦ (= τοῦ Θεοῦ) ἢ τοῦ κακοῦ καὶ κατανοεῖται ὡς ἔφεση - ἐπιθυμία ἔντονη (concupiscentia), πὺν μπορεῖ νὰ στραφεῖ πρὸς τὸ καλὸ, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸ κακὸ.

2. Ἡ πρὸς τὸ κακὸ concupiscentia, τὴν ὁποία χαρακτηρίζει διεστραμμένη - ταραγμένη, ἔγινε ἡ αἰτία τῆς πτώσεως καὶ ἀποτελεῖ τὸ προπατορικὸ ἁμάρτημα (*Contra Julianum, Opera...* 4, 29. *Contra duas Epistulas Pelagianorum* I 17, 34-35). Ἐνεκα τῆς καταστάσεως αὐτῆς ὁ ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ πλέον νὰ μὴν ἁμαρτήσῃ (non posse non peccare: *De spiritu et littera* 30, 3), εἶναι μάζα καταδικασμένη (damnata) καὶ γιὰ τὸ μάζα ἀπωλείας (massa perditionis).

Ἡ πτώση ὀφείλεται στὴν «κακὴ χρῆση τοῦ αὐτεξουσίου», τῆς ἐπιθυμίας, καὶ ἡ συνέπειά του φθάνει σὲ ὅλο τὸ ἀνθρώπινο γένος πὺν προῆλθε ἀπὸ τὸν Ἀδὰμ, ὁ ὁποῖος καταδικάσθηκε καὶ γέννησε τέκνα διεφθαρμένα. Ἡ μετάδοση τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος ἔγινε ὅχι ἔνεκα μιμήσεως, ὅπως δίδασκε ὁ Πελάγιος, ἀλλὰ ἔνεκα κληρονομικότητας, καθόσον στὸ εἶναι τοῦ Ἀδὰμ ἐνυπήρξαμε τότε ὅλοι ὡς ἓνας ἄνθρωπος. Μολονότι τότε δὲν ὑπῆρχαμε, δὲν εἶχαμε γεννηθεῖ, ὑπῆρχε τὸ σπέρμα ἀπὸ τὸ ὁποῖο προήλθαμε. Τὸ σπέρμα ὅμως αὐτὸ εἶχε διαφθαρεῖ ἀπὸ τὴν ἁμαρτία καὶ εἶχε καταδικασθεῖ σὲ θάνατο. Βάσει αὐτῶν, μὲ τὸν Ἀδὰμ ἁμαρτήσαμε ὅλοι καὶ ὅλοι κληρονομήσαμε τὴν φθορὰ καὶ τὴν τάση πρὸς τὴν ἁμαρτία.

«... εἴμεθα πάντες ἐν ἑαυτῷ (= στὸν Ἀδὰμ), ὅταν εἴμεθα ὅλοι αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος... Δὲν εἶχομεν ἀκόμη... τὴν ὑπαρξίν μας, ἀλλ' ὑπῆρχεν ἤδη τὸ σπέρμα, ἐκ τοῦ ὁποῖου θὰ ἐγεννώμεθα... τὸ σπέρμα τοῦτο εἶχε διαφθαρεῖ ὑπὸ τῆς ἁμαρτίας, ἡ δὲ φύσις εἶχε καταδικασθῇ δικαίως εἰς θάνατον...» (*Ἡ πολιτεία τοῦ Θεοῦ* II' 14).

Τὸ «ἐφ' ᾧ» τοῦ *Ρωμ.* 5,12 («...δι' ἑνὸς ἀνθρώπου ἡ ἁμαρτία εἰς τὸν κόσμον εἰσῆλθεν... εἰς πάντας ἀνθρώπους ὁ θάνατος διῆλθεν, ἐφ' ᾧ πάντες ἥμαρτον») ἐξηγεῖ ὡς ἀναφορικό (= στὸν ὁποῖο Ἀδὰμ) καὶ ὅχι ὡς αἰτιολογικό (= διότι, γι' αὐτό).

3. Ἡ μὲ ἐλεύθερη βούληση συγκατάθεση τοῦ Ἀδὰμ στὸ κακὸ μεταδίδεται ἀπόλυτα στοὺς ἀπογόνους του, ἀλλὰ παρ' αὐτὰ ὁ Αὐγουστίνος ἀφήνει ἓνα παράθυρο, διότι διασώζει κάτι ἀπὸ τὸ κατεῖκόνα τοῦ ἀνθρώ-

που. Ἐξηγεῖ ὅτι ἡ ἀνθρώπινη φύση, ἐπειδὴ δημιουργήθηκε ἐπιδεκτικῇ, χωρητικῇ, τῆς ἄκρας (θείας) φύσεως, παραμένει «μεγάλῃ» παρὰ τὴν φθορὰ τῆς.

«Εἰ γὰρ καὶ μεγάλη φύσις ἐστὶ (= ἡ κατ' εἰκόνα Θεοῦ ψυχὴ), πλὴν μολύνεσθαι πέφυκεν, ἐπειδὴ μὴ ἄκρα (summa) ἐστὶ. Καὶ αὖθις εἰ καὶ μολύνεσθαι πέφυκεν, ἐπειδὴ μὴ ἄκρα ἐστὶ, πλὴν ἐπειδὴ τῆς ἄκρας φύσεως χωρητικὴ ἐστὶ (summae naturae capax) καὶ μέτοχος εἶναι ταύτης δύναται (esse particeps potest), μεγάλη φύσις ἐστὶ» (Περὶ Τριάδος ΙΔ' 4<sup>27-30</sup>).

Γι' αὐτὸ καὶ ἡ καρδιά τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἀνήσυχη, ἕως ὅτου ἀναπαυθεῖ στὸν Θεό («inquietum es cor nostrum, donec requiescat in te»). Ὅση ὅμως καὶ ἂν ἔχει ὁ ἄνθρωπος ἀνήσυχία εἶναι ἀπόλυτα ἀναγκαῖα ἡ θεία χάρις, γιὰ τὴν ὁποία ἔγραψε πολλὰ μὲ ἀφορμὴ τὸν πελαγιανισμό, ὁ ὁποῖος ἡ τὴν θεωροῦσε περιττὴ ἤ, συνήθως, τὴν ταύτιζε μὲ τὴν ἐλεύθερη καὶ αὐτόνομη βούληση τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ θεία χάρις δηλαδὴ ἀντιμετωπιζόταν ὡς φυσικὴ κατάσταση τοῦ ἀνθρώπου. Ἀντιδρώντας στὸν πελαγιανισμό, ὑποστήριξε ὅτι ἡ θεία χάρις ἐξαρτᾶται μόνο ἀπὸ τὸν Θεό, εἶναι δῶρο τοῦ Θεοῦ, παρέχεται ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν θέληση τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ Θεὸς εἶναι αὐτὸς ποὺ προετοιμάζει τὴν συγκατάθεση τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὁ Θεὸς ἐνεργεῖ τὴν συνέργεια τοῦ ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος ὅμως ὀφείλει νὰ προσεύχεται, διότι ἔτσι προκαλεῖ τὴν θεία χάρις κι ἔτσι μπορεῖ νὰ ἐφαρμόξει τὶς θεῖες ἐντολές (*De natura et gratia* 40, 50). Ἐρμηνεύοντας τὸ «χωρὶς ἐμοῦ οὐ δύνασθε ποιεῖν οὐδέν» (Ἰωάν. 15, 5: *Tractatus in Ioann. Evang.* 81, 3), ἐξηγεῖ ὅτι, «ὅταν ὁ Θεὸς βραβεύει τὶς ἀρετὲς μας, δὲν βραβεύει κάτι ἄλλο ἀπὸ τὶς δωρεές του» «οἱ ἴδιες οἱ ἀρετὲς μας εἶναι ἓνα δωρεὰν δῶρο του» (*Epistula* 186. *De gratia et libero arbitrio* Ε' 10-8, 20. *Enchiridium ad Laurentium* 107).

Νεοπλατωνικὲς μυστικίζουσες ἀντιλήψεις ἐπηρέασαν τὶς ἀπόψεις του γιὰ τὸν θεῖο φωτισμό (illuminatio) καὶ τὴν θεία χάρις, τὴν ὁποία κατανοεῖ ὡς ἀγάπη κι ἐπιθυμία γιὰ τὴν ἀπόλαυση (μακαριότητα) τοῦ αἰωνίου, ἐκείνου ποὺ ἀπώθησε ὁ Ἀδὰμ καὶ οἱ ἐκπεσόντες ἄγγελοι ἐνωρίτερα, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν καταδίκη τῆς ἀνθρωπότητας (massa damnata).

5. Ἀπὸ τὸ 417, ἰδιαίτερα, ἡ θρησκευτικὴ εὐαισθησία τοῦ Αὐγουστίνου, ὁ ἄμετρος ἀντιπελαγιανισμός του καὶ ἡ ἀντίθεσή του στὴν ἀπὸ μέρους τοῦ Κικέρωνα ἄρνηση τῆς προγνώσεως (praescientia) τοῦ Θεοῦ

(*Ἡ πολιτεία τοῦ Θεοῦ* Ε' 9) τὸν ὁδήγησαν στὴν ἰδέα τοῦ ἀπόλυτου προορισμοῦ, ποὺ δημιουργήσε καὶ δημιουργεῖ ἀτέλειωτες συζητήσεις. Ὁ Θεός, ἔνεκα τοῦ ἐλέους του, ἀπὸ τὴν πεσοῦσα καὶ καταδικασμένη ἀνθρωπότητα προορίζει - ἀποφασίζει, βάσει τῆς ἀδιερεύνητης καὶ ἀνεξέλεκτης δικαιοσύνης του, νὰ σώσει ἓνα μέρος τῆς (*De corr. et gr.* ΙΓ' 39· Ζ' 14), ἀνάλογο πρὸς τὸν ἀριθμὸ τῶν ἐκπεσόντων ἀγγέλων, ἀφήνοντας τὸ λοιπὸ μέρος στὴν φθορὰ καὶ τὴν ἀπώλεια. Ὁ Θεὸς δηλαδή, ὡς πατέρας - ἀρχηγὸς τῆς οἰκογενείας του, πρὶν ἀκόμα συντελεσθεῖ ἁμαρτία, ἐπιλέγει καὶ προορίζει (*praeordinavit ad gratiam*) κάποιους γιὰ τὴν σωτηρία, χωρὶς νὰ τοὺς τὸ ὀφείλει. Τοὺς ἄλλους, τοὺς πολλοὺς, τοὺς ἐγκαταλείπει στὴν φθορὰ, χωρὶς ἐπίσης νὰ τοὺς ὀφείλει ἐξήγησι (*De dono persever.* 17). Ἔτσι, οἱ ἄνθρωποι διακρίνονται στοὺς κατὰ χάριν λίγους ἐκλεκτοὺς, ποὺ συνιστοῦν τὴν οὐράνια πολιτεία (*civitas coelestis*), καὶ στοὺς πολλοὺς τῆς ἀπωλείας, ποὺ συνιστοῦν τὴν ἐπίγεια πολιτεία (*civitas terrena*). Ὅλοι, βέβαια, ἦσαν κακοὶ καὶ εἶναι τώρα ὅλοι ἔτσι προορισμένοι, ὥστε οὔτε οἱ κακοὶ πρόκειται νὰ γίνουν καλοὶ, οὔτε οἱ κατὰ χάριν καλοὶ νὰ γίνουν κακοί.

«Ἡ διαφθαρεῖσα ὑπὸ τοῦ ἁμαρτήματος (=τοῦ Ἀδάμ) φύσις γεννᾷ τοὺς πολίτας τῆς Πολιτείας τῆς γῆς, ἡ δὲ χάρις, ἡ ἀπαλλάττουσα τὴν φύσιν ἀπὸ τὴν ἁμαρτίαν, τοὺς πολίτας τῆς Πολιτείας τοῦ οὐρανοῦ. Ἐντεῦθεν δὲ προκύπτει τὸ ὅτι ἐκεῖνοι μὲν καλοῦνται σκευὴ ὀργῆς, οὗτοι δὲ σκευὴ ἐλέους» (*Ἡ πολιτεία τοῦ Θεοῦ* Ε' 2).

«Καὶ ὁ πρῶτος πολίτης τῆς οὐρανίας (τοῦ Θεοῦ) Πολιτείας, δηλαδὴ ὁ Ἀβελ, προῆλθε καὶ αὐτὸς ἐκ τῆς αὐτῆς μάξης, ἣτις εἶχεν ἐν τῇ προελεύσει τῆς καταδικασθῆ, ἀλλ' ὁ Θεὸς ὡς κεραμεὺς «ἐποίησεν ἐκ τοῦ αὐτοῦ φυράματος ὃ μὲν εἰς τιμὴν σκεῦος ὃ δὲ εἰς ἀτιμίαν» (*Ρωμ.* 9, 24)... Εἶναι ἀληθές, ὅτι οἱ κακοὶ (=ἔνεκα τοῦ ἀπόλυτου προορισμοῦ) δὲν θὰ γίνουν καλοὶ, εἶναι ὅμως ἐπίσης ἀληθές καὶ ὅτι οὐδεὶς δύναται νὰ εἶναι καλός, ὅστις πρότερον δὲν ὑπῆρξε κακός» (Στὸ ἴδιο, Ε' 1. Βλ. καὶ ΙΕ' 7 καὶ 18· ΙΗ' 49· ΙΘ' 17).

Ἀριστη προτύπωση καὶ ὑπόδειγμα τοῦ προορισμοῦ ἀποτελεῖ ὁ Ἰησοῦς Χριστός, ποὺ προορίσθηκε ἀπὸ τὸν Θεὸ Πατέρα νὰ γίνῃ κεφαλὴ καὶ Σωτήρας τῶν ἐκλεκτῶν καὶ αὐτοὶ προορίσθηκαν νὰ γίνουν μέλη του (*De predestinatione sanctorum* ΙΕ' 31). Ὁ Χριστὸς παρέχει τὴν θεία χάρη μεσιτευτικὰ διὰ τῆς παραδειγματικῆς του ταπεινοφροσύνης καὶ

τῆς σταυρικῆς του θυσίας. Ἀναλαμβάνει τὶς ἁμαρτίες, ἀποδιώχνει τὴν ἐπήρεια τοῦ Σατανᾶ καὶ γίνεται πρότυπο τῶν πιστῶν πρὸς μίμηση. Ὁ χαρακτήρας δηλαδὴ τοῦ ἔργου τοῦ Χριστοῦ ἔχει ἔντονη ἠθικιστικὴ χροιά καὶ μειωμένη τὴν μυστηριακότητα. Παρουσιάζεται περισσότερο ὡς διδάσκαλος καὶ λιγότερο ὡς Θεάνθρωπος, τοῦ ὁποῦ το σῶμα καὶ αἷμα πρέπει νὰ δεχθοῦμε χάριν τῆς σωτηρίας μας. Γι' αὐτὸ ἡ θεία Εὐχαριστία κατανοεῖται κυρίως πνευματοκρατικά.

Οἱ ἐκλεκτοὶ ὅλοι ἔχουνε τὴν ἀκαταμάχητη θεία χάρη καὶ λαμβάνουν τὸ δῶρο τῆς ἐμμονῆς (*donum perseverentiae*) στὴν πίστη, ὥστε, μὲ τὴν «ἐλεύθερη βούληση» (πρὸς τὸ καλὸ), ποὺ ἤδη ἔχουν καὶ ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ἀλλάξει (ἀφοῦ ὑπάρχει προορισμός), νὰ μένουν στραμμένοι στὸν Θεὸ καὶ νὰ ἔχουνε τὴν χαρὰ ποὺ αὐτὸ τοὺς δίνει. Κάπως δυσεξήγητα, ὁ Αὐγουστίνος, παρὰ τὸν ἀπόλυτο προορισμό, ἀναφέρεται καὶ στὴν ἐλεύθερη βούληση (*liberum arbitrium*), μολονότι αὐτὴ ἔχασε (μὲ τὸ προπατορικὸ ἁμάρτημα) τὴν δυνατότητα νὰ ἐπιλέγει τὸ καλὸ (*Contra duas Epistulas Pelagianorum A' 5*). Ἡ δύναμη τρόπον τινὰ τῆς θελήσεως νὰ οἰκαιοποιεῖται τὴν δωρεὰ τοῦ Θεοῦ (χωρὶς ὅμως νὰ μπορεῖ νὰ τὴν ἀρνηθεῖ) συνιστᾷ τὴν ἀξία τῆς καὶ τὴν ἐλευθερία τῆς.

#### β. Ἐκκλησία - καθαρτήριο πῦρ - πνευματικὸς ἀγώνας

1. Ἡ εὐρεία ἐπίδραση τοῦ Μανιχαϊσμοῦ, ιδέες τοῦ ὁποῦ πρὸς καιρὸν ἀσπᾶσθηκε ὁ Αὐγουστίνος, ὁ Δονατισμός, ποὺ ἐπιπόλαζε στὴν Β. Ἀφρική, τὸ στυγνὸ ρωμαϊκὸ δίκαιο καὶ οἱ νεοπλατωνικὲς του καταβολές, λειτούργησαν ὡς ἀφορμὲς ἢ προϋποθέσεις γιὰ τὴν συγκρότηση τῆς θεολογίας του περὶ Ἐκκλησίας.

Ἡ ἔννοια τῆς αὐθεντίας, ποὺ ὑπάρχει μόνο στὴν Καθολικὴ Ἐκκλησία, ὁμολογεῖ ὅτι αὐτὴ τὸν ὁδήγησε νὰ πιστέψει στὸ Εὐαγγέλιο («*Evangelio non crederem, nisi me cattolicae Ecclesiae auctoritas commoveret*»: *Contra epistulam... fundamenti* 5,6). Ἐνεκα τοῦ Μανιχαϊσμοῦ θεμελιώνει τὴν πίστη στὴν Ἐκκλησία, προβάλλοντας τὴν ἱστορικότητά της. Παράλληλα οἱ αἱρέσεις (Δονατισμός, Πελαγιανισμός) γίνονται ἀφορμὴ νὰ κατανοήσῃ τὴν Ἐκκλησία ὡς κοινότητα πιστῶν, ὡς μυστικὸ σῶμα Χριστοῦ καὶ ὡς κοινότητα τῶν ἐκλεκτῶν (τῶν προορισμένων γιὰ σωτηρία: *Ecclesia praedestinata*). Ὁ Χριστὸς, ἀόρατος πλέον στοὺς οὐρανοὺς, ἔχει σκηνή στὴν γῆ, δηλαδὴ τὴν Ἐκκλησία, ὅπου μόνο ἐκεῖ μπορεῖ κάποιος νὰ τὸν συναντήσῃ (*Enarrationes in Psalmos* 41, 9).

Γι' αὐτὸ ἐκτὸς Ἐκκλησίας δὲν ὑπάρχει σωτηρία (*extra Ecclesiam nulla salus*), ὅπως εἶπε παλαιότερα ὁ Κυπριανὸς Καρθαγένης (βλ. *Πατρολογία Α'*, σ. 433).

2. Χαρακτηριστικὰ τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ἡ ἐνότητα (τὴν ὁποία ὁ Αὐγουστίνος τόνισε τόσο πολύ, ὥστε νὰ θεωρεῖται θεολόγος τῆς ἐνότη-  
τας), ἡ ἀγάπη, ἡ παγκοσμιότητα καὶ ἡ ἀποστολικότητα, στοιχεῖα ποὺ τὴν ἀναδεικνύουν γνήσια οἰκονόμο τῆς χάριτος τῶν Μυστηρίων. Τὰ Μυστή-  
ρια, μολονότι ἔχουν ἐγκυρότητα καὶ στοὺς αἰρετικούς, προσφέρουν σω-  
τηρία μόνο στὰ μέλη τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας. Ἀντικρούοντας τοὺς  
Δονατιστές, ποὺ ἀρνοῦνταν στοὺς ἁμαρτωλοὺς τὴν ιδιότητα μέλους τῆς  
Ἐκκλησίας, ὑποστήριξε ὅτι στὴν γῆ ἡ Ἐκκλησία περιλαμβάνει καὶ  
ἁμαρτωλοὺς, χριστιανοὺς κατὰ τὸ φαινόμενο. Δηλαδή αὐτὴ εἶναι σῶμα  
Χριστοῦ, ἀλλὰ σῶμα «μικτό» (*corpus Christi permixtum*). Ὡς τέλει-  
ο σῶμα Χριστοῦ (*corpus Christi mysticum*) θὰ πραγματωθεῖ στὸ μέλλον,  
στὰ ἔσχατα.

3. Τώρα, μὲ τὸν ἀγῶνα τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τοῦ Σατανᾶ, ἔχει ἀρχί-  
σει ἡ χιλιετής βασιλεία καὶ συνεχίζεται. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὁ Αὐγουστίν-  
ος, θιασώτης ἄλλοτε, ὅπως ὁμολογεῖ, τοῦ στυγνοῦ χλιασμοῦ, ἐρμηνεύ-  
ει στὰ τελευταῖα τοῦ ἔτη ἀλληγορικὰ τὰ *Ἀποκαλύψεως* 20, 1-5 (βλ. *Ἡ  
πολιτεία τοῦ Θεοῦ Κ'* 7 καὶ *Sermones* 259, 2).

4. Ἡ κοινότητα ὅμως τῶν ἐκλεκτῶν, οἱ προορισμένοι γιὰ τὴν σωτη-  
ρία, μολονότι ἐκλεγμένοι καὶ προορισμένοι, θὰ ἔχουν πρὸς διόρθωσή  
τους, πέρα ἀπὸ τὴν εὐκαιρία τῆς ἐδῶ ζωῆς, καὶ ἄλλη εὐκαιρία στὴν  
ἐνδιάμεση κατάστασι τῶν ψυχῶν. Μετὰ τὸν θάνατο δηλαδή καὶ πρὶν  
ἀπὸ τὴν «αὐστηροτάτην» τελικὴ κρίσι θὰ μεσολαβήσουν ποινές-κατά-  
στασι καθάρσεώς τους, «καθαρτήριον πῦρ». Ἐκεῖ οἱ πιστοὶ θὰ βοηθη-  
θοῦν μὲ τὰ σωστικὰ μέσα τῆς Ἐκκλησίας καὶ δὴ μὲ τὰ καλὰ ἔργα τῶν  
ἐπὶ γῆς πιστῶν, ὥστε νὰ μὴν ὑποστοῦν τὸ αἰώνιο πῦρ.

«Ὅσον ἀφορᾷ τὰς προσκαίρους ποινάς, ἄλλοι μὲν τὰς ὑφίστανται  
μόνον εἰς αὐτὴν τὴν ζωὴν, ἄλλοι εἰς τὴν ἐτέραν καὶ τέλος ἄλλοι καὶ  
εἰς αὐτὴν καὶ εἰς τὴν ἐτέραν ζωὴν, πάντως ὅμως πρὸ τῆς αὐστηροτά-  
της τελευταίας κρίσεως. Οἱ ὑφιστάμενοι τὰς προσκαίρους ποινάς δὲν  
περιπίπτουν εἰς τὰς αἰωνίους τοιαύτας, αἵτινες δέον νὰ ἀρχίσουν  
μετὰ τὴν τελευταίαν κρίσιν... Ἐκεῖνο τὸ ὅποῖον δὲν ἔχει συγχωρηθῇ  
εἰς αὐτοὺς εἰς τὸν αἰῶνα τοῦτον, θὰ συγχωρηθῇ εἰς τὸν ἄλλον, ὅπως  
ἀποφύγουν τὰ αἰώνια τοῦ μέλλοντος βασανιστήρια» (*Ἡ πολιτεία τοῦ  
Θεοῦ ΚΑ'* 13. Βλ. καὶ *Enchiridion* 69).

3. Ὁ προσωπικὸς πνευματικὸς ἀγώνας γιὰ τὸν Αὐγουστίνου περιλαμβάνει, συνοπτικά, τὴν προσευχή, τὴν ἐγκράτεια καὶ τὴν ἀποφυγὴ πολυτελῶν ἀνέσεων, τὴν ἀγάπη καὶ ἀφοσίωση στὴν ἀναζήτηση τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ἀλήθειας, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐργώδη προσπάθεια κατηχήσεως, διαπομπάνσεως καὶ ὑπερασπίσεως τῆς ὀρθῆς πίστεως. Φρονεῖ μάλιστα, περὶ τὸ τέλος τῆς ζωῆς του, ὅτι ὅλ' αὐτὰ εἶναι δυνατὸ νὰ συνδυασθοῦν (βλ. *Ἡ πολιτεία τοῦ Θεοῦ* ΙΘ' 19). Σὲ πολλὰ κείμενά του, ἀλλὰ κυρίως στὶς *Ἐξομολογήσεις* (*Confessiones*), περιγράφει ἐλεύθερα καὶ ὡς λογοτέχνης τοὺς ἐσωτερικοὺς του προβληματισμούς, τὶς μύχιες ἀναζητήσεις, τὴν βαθιὰ του εὐγνωμοσύνη, διότι τὸν ἀνακάλυψε ὁ Θεός, καὶ τὴν ἱκανοποίησή του, διότι ἀπομακρύνθηκε ἀπὸ τὴν κοσμικὴ ζωὴ, τὶς φιλοσοφικὲς σχολὲς καὶ τοὺς αἵρετικοὺς κύκλους. Ἐσωτερικότερος καὶ συγκινητικότερος γίνεται ὅταν ἐκφράζει τὴν ἀπέραντη χαρὰ του γιὰ τὴν ἀνέυρεση τοῦ Θεοῦ, γιὰ τὸ ὅτι μπορεῖ νὰ «ἐνατενίζει» τὴν ἀλήθεια καὶ ν' ἀπευθύνεται στὸν Θεό. Ὁ τρόπος τῶν ἀναφορῶν του στὶς καταστάσεις αὐτὲς ὑπενθυμίζουνε συχνὰ μορφὲς φιλοσοφικῶν ἀναζητήσεων, διανοητικῶν συλλήψεων καὶ λογοτεχνικῶν ἐξάρσεων, ποὺ ὁμως βρίσκονται στὸ πλαίσιο εἰλικρινοῦς θρησκευτικοῦ συναισθήματος. Γενικά, ἔνεκα τῶν πλουσιότατων περιγραφῶν τῶν πνευματικῶν του καταστάσεων, ὁ Αὐγουστίνος θεωρήθηκε καὶ θεωρεῖται μυστικὸς συγγραφέας, ποὺ μάλιστα ἐπηρέασε καίρια ὅλη τὴν σχετικὴ γραμματεία σχεδὸν μέχρι τὴν Ἀναγέννηση καὶ τὸν Ἰανсениσμό. Πάντως σπάνια περιγράφει στάδια καθάρσεως καὶ πνευματικῶν ἀναβάσεων, ἐλάχιστα μιλάει γιὰ τρόπους καὶ δυσκολίες ψυχασωματικῆς ἀσκήσεως. Κατὰ κύριο λόγο ἐκθέτει ὅ,τι αἰσθάνεται ὡς μεταστραφείς καὶ ἐν μετανοίᾳ ζῶν χριστιανὸς ὅχι ὅ,τι τὸν φωτίζει τὸ ἅγιο Πνεῦμα καὶ ὅ,τι βιώνει ὡς ἐλλάμψεις, ὅπως συμβαίνει μὲ τοὺς νηπτικούς θεολόγους.

#### ΟΡΘΟΔΟΞΟΙ ΘΕΟΛΟΓΟΙ ΕΝΑΝΤΙ ΑΥΓΟΥΣΤΙΝΟΥ

Θεολόγοι τῆς Ἀνατολῆς ἀντέδρασαν καθυστερημένα καὶ μᾶλλον ἀνεκτικά στὴν θεολογία τοῦ Αὐγουστίνου. Πρῶτος ὁ ἱερὸς Φώτιος (†893), ἀνασκευάζοντας θεολογικὰ τὴν θεωρία Δυτικῶν περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ, ἀντιμετώπισε τὴν ἔνσταση συγχρόνων του Δυτικῶν, ὅτι τὴν θεωρία αὕτῃ πρόβαλλαν ἐπιφανεῖς θεολόγοι, ὅπως οἱ Αὐγουστίνος, Ἀμβρόσιος καὶ Ἰερώνυμος. Ὁ Φώτιος

ἔδειξε νὰ γνωρίζει τὸ γεγονός, ἀλλὰ δὲν ἀνασκεύασε συγκεκριμένα χωρία τους. Χαρακτήρισε τὴν θεωρία «καινοτομίαν» καὶ παραχάραξη τῆς ἀλήθειας, ἀλλὰ δὲν «καταδικάζομεν», λέει, οὔτε πρέπει «ἀτιμάζειν» τοὺς «πατέρας» αὐτοὺς, πὺν δυνατόν νὰ παρεξέκλιναν ἀπὸ «ἄγνοιαν» ἢ διότι δὲν τοὺς ζητήθηκε τότε ἡ ἀλήθεια γιὰ τὴν ἐκπόρευση τοῦ ἁγίου Πνεύματος. Κριτήριο στὴν περίπτωση γιὰ τὴν προσωπικὴ καταδίκη τοῦ Αὐγουστίνου θὰ ἦταν, κατὰ τὸν Φώτιο, ἡ ἄρνησή του νὰ δεχθεῖ τὴν ὀρθὴ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας, ἐὰν τοῦ ὑποδεικνυόταν. Ὅταν ὁμως ἀναπτύχθηκε ἡ ὀρθὴ διδασκαλία ὁ Αὐγουστίνος δὲν ζοῦσε. Ὅσο δὲ ζοῦσε δὲν ἀντιτάχθηκε στὴν Ἐκκλησία. Ἐπομένως πρέπει νὰ καταδικασθεῖ ἡ δογματικὴ του παρέκκλιση, ἀλλὰ ὁ ἴδιος νὰ τιμᾶται ὡς «πατέρας τῆς Ἐκκλησίας».

«... Ἀμβρόσιος ὁ μέγας καὶ Αὐγουστίνος καὶ Ἱερώνυμος καὶ τινες ἄλλοι τούτοις ὁμοταγεῖς καὶ ἰσοστάσιοι, μέγα ὄνομα λαχόντες ἐπ' ἀρετῇ καὶ βίου λαμπρότητι, τὸ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐν πολλοῖς αὐτῶν λόγοις συνέταξαν ἐκπορεύεσθαι... καὶ μὴ ἀτιμάζειν πατέρας ...» (Ἐπιστολὴ ΚΔ', Πρὸς Ἰωάννην Ἀκυληίας: PG 102, 809B. Βλ. καὶ 812B, 816AB).

«Σὺ, πατέρας ὀνομάζεις Αὐγουστίνον καὶ Ἱερώνυμον καὶ τοιούτους ἄλλους· καλῶς ποιεῖς» (Περὶ τῆς τοῦ ἁγ. Πνεύματος Μυσταγωγίας: PG 102, 365B. Βλ. καὶ 344-365 κ. ἀ.).

«... Τὴν μὲν καινοτομίαν, ὡς τὴν δεσποτικὴν φωνὴν κιβδηλεύουσαν καὶ παραχαράσσουσαν ἀποστρεφόμεθα (= τὴν περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγ. Πνεύματος καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ)· τὸν πατέρα (= τὸν Αὐγουστίνον) δὲ αὐτῆς, σιγῶντα μάλιστα καὶ μὴ παρόντα, μὴ δ' ἀντιλέγοντα, οὐ μὲν οὖν, οὐ καταδικάζομεν» (PG 102, 816B, 348 AB).

Στὴν Ἐπιτομὴ τοῦ ἔργου τοῦ «Μυσταγωγία», πὺν κατὰ πᾶσαν πιθανότητα εἶναι γνήσιο ἔργο του, ἀπολογεῖται («ἀπολογητέον») τῶν τριῶν Πατέρων τῆς Δύσεως, λέγοντας ὅτι δυνατόν «οἱ πνευματομάχοι νενοθεύκασιν» τὰ ἔργα τους ἢ τὰ ἔγραψαν «κατ' οἰκονομίαν», ἢ, τέλος, ὡς ἄνθρωποι «τῆς ἀκριβείας παρεσύρθησαν», κάτι πὺν καὶ ἄλλοι «μεγάλοι» Πατέρες ἔπαθαν (ἀναφέρει π.χ. τὸν Εἰρηναῖο Λουγδούνου καὶ τὸν Ἰππόλυτο). Αὐτῶν κάποιες ἀπόψεις δὲν «ἀπεκδεχόμεθα», μολονότι γι' ἄλλες τοὺς «θαυμάζομεν» (PG 102, 393AB). Ἐάν, μάλιστα, προσέξει κάποιος τὰ κεφάλαια 38-40 τοῦ ἔργου τοῦ «Περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος



*Μυσταγωγίας*» (PG 102, 280-390), θα διαπιστώσει εκεί ότι αντικρούει την σχετική θεωρία του Αύγουστίνου χωρίς ν' αναφέρει το όνομά του.

Μεταξύ άλλων βυζαντινών, που χρησιμοποίησαν τον Αύγουστινο, η αναφερθήκανε σαυτόν, είναι και ο κορυφαίος θεολόγος άγιος Γρηγόριος ο Παλαμᾶς (†1359), που ἔμμεσα τήρησε θετικότερη στάση ἔναντι τοῦ Λατίνου θεολόγου. Ὁ Γρηγόριος διάβασε τὸ ἔργο *De Trinitate*, ὅπως τὸ μετέφερε στὴν ἑλληνικὴ ὁ Μάξιμος Πλανούδης, καὶ χρησιμοποίησε χωρία του χωρὶς μνεία τοῦ ὀνόματος τοῦ συγγραφέα τους, τὸν ὁποῖο πάντως χαρακτηρίζει «σοφόν» καὶ «ἀποστολικὸν ἄνδρα».

«Ἡμεῖς οὖν ἐνεργοῦντα τὸν Θεὸν ἡμῶν γινώσκοντες καὶ τῶν ἄλλων πάντων, ἐπεὶ καὶ τις τῶν σοφῶν καὶ ἀποστολικῶν ἀνδρῶν φησιν «ὅτι θέσεις καὶ ἔξεις καὶ τόποι καὶ χρόνοι...» (Γρηγορίου Παλαμᾶ, *Κατὰ Γρηγορᾶ Β: Γρ. Παλαμᾶ Συγγράμματα*, Δ' 43, σ. 296<sup>9-11</sup>, Ἔκδ. Χρήστου, Θεσσαλονίκη 1988). Τὸ χωρίο τοῦ Αύγουστίνου «ὅτι θέσεις καὶ ἔξεις...» εἶναι ἀπὸ τὸ ἔργο του *Περὶ Τριάδος* Ε' 8, 9. Τὸ ἴδιο χωρίο παραθέτει καὶ υἱοθετεῖ ὁ Γρηγόριος καὶ στὸ ἔργο του *Ἐκατὸν πενήκοντα κεφάλαια* 133 (Στὴν ἴδια ἔκδοση, Ε' 133, σ. 110<sup>10-12</sup>. Βλ. σχετικὰ Γ. Δημητράκοπουλος, *Αύγουστίνος καὶ Γρηγόριος Παλαμᾶς...*, Ἀθήνα, Παρουσία 1997, ὅπου ἐπισημαίνονται πολλὰ δάνεια καὶ ὅπου ἡ σχετικὴ γιὰ τὸ θέμα συζήτησης). Δειγματικὰ ἐδῶ παραθέτουμε παράλληλα χωρία-φράσεις Αύγουστίνου (σὲ μετάφραση Πλανούδη) καὶ Γρηγορίου Παλαμᾶ, ὅπου φαίνεται ἡ σποραδικὴ ἐξάρτηση τοῦ δεύτερου ἀπὸ τὸν πρῶτο καὶ μάλιστα σὲ θέμα κρίσιμο στὶς συζητήσεις μεταξὺ Ἀνατολικῶν καὶ Δυτικῶν θεολόγων. Πρόκειται γιὰ τὸ θέμα τῆς σχέσεως τῶν προσώπων τῆς ἁγ. Τριάδας καὶ διὰ τῆς θεωρήσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος ὡς τοῦ μεταξὺ Πατέρα καὶ Υἱοῦ ἔρωτα-ἀγάπης, κάτι ποὺ προϋποθέτει τὴν ἀποδοχή, γιὰ τὴν Τριάδα, τοῦ αὐγουστινείου σχήματος νοῦς ἢ μνήμη (=Πατέρας), λόγος-γνώσις (=Υἱός), ἀγάπη-θέλησις (=ἁγ. Πνεῦμα).

#### Γρηγόριος Παλαμᾶς

«Ἐκεῖνο δὲ τὸ Πνεῦμα τοῦ ἀνωτάτου Λόγου, οἷόν τις ἔρως ἐστὶν ἀπόρρητος τοῦ γεννήτορος πρὸς αὐτὸν τὸν ἀπορρήτως γεννηθέντα Λόγον· ᾧ καὶ αὐτὸς ὁ τοῦ Πατρὸς

#### Αύγουστίνος

«Εἰ δὲ καὶ ἡ ἀγάπη καθ' ἣν ὁ Πατὴρ ἀγαπᾷ τὸν Υἱὸν καὶ ὁ Υἱὸς ἀγαπᾷ τὸν Πατέρα, ἀρρήτως τὴν κοινωνίαν δείκνυσιν ἀμφοῖν, τίποτ' ἂν ἁρμοδιώτερον ἢ ὡς αὐτὸ



ἐπέραςτος Λόγος καὶ Υἱὸς χρῆται πρὸς τὸν γεννήτορα» (*Κεφάλαια* 150, 36: Π. Χρήστου, Γρηγορίου Παλαμᾶ Συγγράμματα, Ε΄, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 54<sup>25-28</sup>).

κυρίως λέγεσθαι ἀγάπην, ὅπερ Πνεῦμα ἅγιον ἔστι κοινὸν ἀμφοτέρων;» (*Περὶ Τριάδος* ΙΕ΄ 19, 37: Μ. Θωμόπουλος - Ἰ. Τσάβαρη - G. Rigotti, Αὐγουστίνου Περὶ Τριάδος βιβλία πεντεκαίδεκα... μετήνεγκε Μάξ. Πλανούδης, Ἀθήνα 1995, σ. 951<sup>145-148</sup>).

«Ἐπειδὴ πᾶν τὸ περὶ Θεοῦ λεγόμενον οὐσίαν οἶονται εἶναι... δέικνται μὴ πᾶν περὶ Θεοῦ λεγόμενον κατ' οὐσίαν λέγεσθαι, ἀλλὰ λέγεσθαι καὶ ἀναφορικῶς, τουτέστι πρὸς τι, ὅπερ αὐτὸς οὐκ ἔστιν, ὥπερ ὁ Πατὴρ λέγεται πρὸς τὸν Υἱόν» (αὐτόθι, Κεφ. 125, σσ. 105<sup>29-30</sup> - 106<sup>1-4</sup>).

«Ἐν τῷ Θεῷ δὲ οὐδὲν μὲν κατὰ συμβεβηκὸς λέγεται, ὅτι μηδὲν ἐν αὐτῷ τρεπτόν· οὐ μέντοι πᾶν τὸ λεγόμενον κατοῦσίαν λέγεται. Λέγεται γὰρ πρὸς τι, ὡς ὁ Πατὴρ πρὸς τὸν Υἱὸν καὶ ὁ Υἱὸς πρὸς τὸν Πατέρα, ὅπερ συμβεβηκὸς οὐκ ἔστιν» (αὐτόθι, Ε΄ 5, 5: σ. 351<sup>4-7</sup>).

«Ἄλλ οὐδὲν τοιοῦτον ἐν τῷ Θεῷ, ὅτι δὴ παντάπασιν ἀμετάβλητος μένει· δι' ἣν αἰτίαν οὐδὲν αὐτῷ κατὰ συμβεβηκὸς λέγεται· ἄν. Οὐ μὴν πᾶν ὅπερ ἐπὶ Θεοῦ λέγεται οὐσίαν σημαίνει. Λέγεται γὰρ καὶ πρὸς τι, ὅπερ ἀναφορικὸν ἔστι καὶ ἀναφορᾶς πρὸς ἕτερον, ἀλλ' οὐκ οὐσίας δηλωτικόν» (αὐτόθι, Κεφ. 127, σ. 1073-8).

«...ἀλλ οὐδὲν τοιοῦτον ἐν τῷ Θεῷ γίνεται, ὅτι δὴ παντάπασιν ἀμετάβλητος μένει. Δι' ἣν αἰτίαν οὐδὲν ἐν αὐτῷ κατὰ συμβεβηκὸς λέγεται... οὐ μέντοι πᾶν ὃ λέγεται λοιπὸν ἔστιν κατ' οὐσίαν λέγεσθαι... ὅτι μὴ κατ' οὐσίαν λέγεται ταῦτα, ἀλλὰ κατ' ἀναφοράν, ὃ, καίπερ ἀναφορικὸν ὄν, οὐκ ἔστι συμβεβηκός... » (αὐτόθι, Ε΄ 4, 6 καὶ Ε΄ 5, 6: σ. 351<sup>26-29</sup> καὶ 153<sup>22-23</sup>).

Εἶναι προφανὲς ὅτι ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς, πού ἀσφαλῶς εἶχε τὶς δι-  
κὲς τοῦ ἀπόψεως γιὰ τὶς ὑποστάσεις τῆς ἁγίας Τριάδας, γιὰ τὴν ἀναφο-  
ρικότητα τῶν σχέσεων τους καὶ γιὰ τὴν ἐκπόρευση τοῦ ἁγίου Πνεύμα-  
τος, θεώρησε χρήσιμα καὶ ἐπαγωγικὰ τὰ ἐξηγητικὰ σχήματα τοῦ  
Αὐγουστίνου. Ἐφόσον ὁ ἴδιος διέκρινε φύση καὶ ὑποστάσεις, ἐφόσον τὸ  
ἅγιο Πνεῦμα ἐκπορεύεται μόνο ἀπὸ τὸν Πατέρα καὶ ἐφόσον μὲ τὰ «πρὸς

τι» δήλωνε άπλά την σχέση του Υίου προς τον Πατέρα, δέν φοβήθηκε να ονομάσει τὸ Πνεῦμα ἀγάπη-ἔρωτα καὶ νὰ χρησιμοποιήσει διατυπώσεις του Αὐγουστίνου, μολοντί αὐτὲς εἶχανε ἄλλες προϋποθέσεις θεολογικὲς καὶ ἄλλη προοπτική, κάτι ποὺ εὐκόλα θὰ εἶχε διαπιστώσει ὡς ὀξύ-νους θεολόγος. Θεώρησε δηλαδὴ ἀκίνδυνες τὶς διατυπώσεις του Αὐγουστίνου, ἐφόσον τὶς εἶχε θεμελιώσει μὲ ἄλλες, ὀρθόδοξες, προϋποθέσεις.

Λίγο ἀργότερα ἡ κριτικὴ βάθυνε. Στὸ ἀντιθωμιστικὸ του ἔργο ὁ Κάλ-λιστος Ἀγγελικούδης ὁ Μελενικιώτης (τέλος ΙΔ΄ αἰώνα) πρῶτος ἐπισή-μανε τὶς συνέπειες τῆς αὐγουστίνειας ταύτισης οὐσίας καὶ ὑποστάσεως στὴν *Summa contra Gentiles* τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτη. Ὁ Κάλλιστος μελέτη-σε καὶ ἀνέτρεψε τὶς ἐρμηνεῖες τοῦ Αὐγουστίνου, δείχνοντας τὸ θεολογι-κό τους ἀδιέξοδο καὶ τὴν κακοδοξότητά τους, ἀναφορικὰ μὲ τὴν διάκρι-ση τῶν θείων προσώπων καὶ τὴν ἐκπόρευση τοῦ ἁγ. Πνεύματος ὡς ἀγά-πης Πατέρα καὶ Υἱοῦ, ἀφοῦ τὴν ἀγάπη ὡς ἐνέργεια ταυτίζει ὁ Αὐγου-στίνος μὲ τὴν θεία οὐσία (βλ. Στυλ. Γ. Παπαδόπουλου, *Συνάντησις ὀρθοδόξου καὶ σχολαστικῆς θεολογίας...*, Θεσσαλονίκη 1970, σσ. 104-108, 162-171).

Ἐγκωμιαστικά μιλάει γιὰ τὸν Αὐγουστίνου ὁ μεγαλύτερος νηπτικὸς θεολόγος μετὰ τὸν Γρηγόριο Παλαμᾶ, ὁ ὅσιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης, ποὺ γνώριζε ὅτι ὁ Μάξιμος Πλανούδης μετέφρασε τὸ *Περὶ Τριάδος* (μᾶλλον χωρὶς νὰ τὸ ἔχει διαβάσει) καὶ ποὺ ἐξέδωκε μόνο τὸ συμπλη-ματικὸ ἔργο τοῦ Αὐγουστίνου *Soliloquia*: «Μέγας διδάσκαλος (=ὁ Αὐγουστίνος) καὶ θεολόγος περιφανέστατος τῆς τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλη-σίας ἀνεδείχθη» (*Ἐπιτομή ἐκ τῶν προφητανακτοδαβιτικῶν Ψαλμῶν*, Κωνσταντινούπολη 1799, σ. 13δ). Τοῦ ἀποδίδει ἐπίσης ἐδῶ τὰ ἐπίθετα «θεῖος καὶ ἱερός».

Σημαντικότερο εἶναι ὅτι ὁ Αὐγουστίνος καταχωρίζεται γιὰ πρώτη φορὰ σὲ *Συναξάριο* τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας (15 Ἰουνί-ου) καὶ αὐτὸ γίνεται ἀπὸ τὸν Νικόδημο Ἀγιορείτη, στὸ τέλος ἀκριβῶς τοῦ ΙΗ΄ αἰώνα, μολοντί ὁ *Συναξαριστής* του τῶν 12 Μηνῶν ἐκδόθηκε μόλις τὸ 1819. Ἐκεῖ ὁ Αὐγουστίνος ἀναφέρεται ὡς «ἅγιος», «θεῖος», «ἱερός», καὶ «μακάριος», ἐμπιστευόμενος ὁ Νικόδημος τὴν γνώμη τοῦ Δοσιθέου Ἱεροσολύμων, ἐνῶ στὴν ὑποσημείωση προσπαθεῖ νὰ ἐξηγή-σει ὅτι οἱ δογματικὲς παρεκκλίσεις στὰ ἔργα τοῦ Αὐγουστίνου ὀφείλον-ται σὲ νόθευση ἀπὸ αἵρετικούς: «ἐνοθεύθησαν ἀπὸ τοὺς αἵρετικούς». Γι' αὐτὸ, λέγει, «οἱ ὀρθόδοξοι Ἀνατολικοὶ δέν δέχονται ταῦτα ἀπλῶς καὶ ὡς ἔτυχεν, ἀλλ' ὅσα συμφωνοῦσι μὲ τὴν κοινὴν δόξαν τῆς Καθολικῆς

Ἐκκλησίας» (σ. 207). Δὲν γνωρίζουμε ποία θὰ ἦταν ἡ γνώμη τοῦ Νικοδήμου, ἐὰν δὲν ἀποδίδονταν σὲ νόθευση οἱ παρεκκλίσεις καὶ ἐὰν εἶχε μελετήσει τὰ μεγάλα ἔργα του. Εἶναι ὅμως ἐκδηλὴ ἡ διάθεσή του, ὅπως καὶ ἄλλων, νὰ μὴν στερηθεῖ τιμῶν ἱεροῦ ἄνδρα ὁ «μέγας διδάσκαλος καὶ θεολόγος» (ὅπως τὸν θεωρεῖ) Αὐγουστίνος.

Ἅγιο χαρακτηρίζει σαφῶς τὸν Αὐγουστίνου καὶ ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης († 1808), συντάσσοντας τὸν Βίο του: «*Βίος ἔνθεος τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Αὐγουστίνου...*» (Κώδικας Ἁγίου Ὁρους 6029, ἀριθμ. 216. Παντελεήμονος 522). Στὸ Ἅγιον Ὁρος συντάχθηκαν καὶ οἱ δύο ἀπὸ τὶς τρεῖς Ἀκολουθίες γιὰ τὸν ἱερὸ Αὐγουστίνου: τοῦ Ἰακώβου Νεοσκητιώτη (ΙΘ' αἰ.) καὶ τοῦ Γερασίμου Μικραγιαννανίτη (Κ' αἰ.).

Ὅλ' αὐτά, καὶ μάλιστα ἡ ἀπουσία τοῦ Αὐγουστίνου ἀπὸ τὰ παλαιὰ Συναξάρια, ἐκφράζουν τὴν ἀμφιταλάντευση τῆς Ἐκκλησίας στὸ θέμα τῆς τιμῆς ὡς ἁγίου τοῦ μεγάλου αὐτοῦ θεολόγου συγγραφέα. Ἡ τοποθέτηση τοῦ ἱεροῦ Φωτίου εἶναι ρεαλιστική, ἀλλὰ, ἡ δὲν προσέχθηκε ἢ (μᾶλλον) δὲν ἱκανοποίησε. Ὁ λόγος ποὺ δὲν ἱκανοποίησε ἐγκτεται, πλὴν ἄλλων, στὸ ὅτι ἡ ἰδιαίτερα κακόδοξη ἄποψή του περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἀνακηρύχθηκε σὲ δόγμα τῆς δυτικῆς Ἐκκλησίας. Ἡ κακοδοξία δὲν περιορίσθηκε σὲ μικρὸ κύκλο, ἀλλὰ διασπάρηκε στὴν οἰκουμένη. Στὴν Ἀνατολή, τῶν ἀναλογιῶν τηρουμένων, ἔχουμε παράλληλο φαινόμενο στὸ πρόσωπο τοῦ Θεοδώρου Μοψουεστίας (†428). Αὐτὸς ἔθεσε τὶς βάσεις τοῦ Νεστοριανισμοῦ, ἀλλὰ ὅσο ζοῦσε δὲν ἀντιτέθηκε στὴν Ἐκκλησία καὶ πέθανε στοὺς κόλπους τῆς (ὅπως ἄλλωστε ὁ Αὐγουστίνος). Ἐπειδὴ ὅμως οἱ ἐσφαλμένες του χριστολογικὲς ἀπόψεις προβλήθηκαν ὡς δόγμα πίστεως ἀπὸ Ἀντιοχειανούς καὶ δὴ ἀπὸ τὸν Νεστόριο, ἡ Ἐκκλησία χρειάσθηκε νὰ καταδικάσει τὸν Θεόδωρο Μοψουεστίας ἐπίσημα, γιὰ νὰ προστατεύσει, βέβαια, τοὺς πιστοὺς ἀπὸ τὴν κακοδοξία. Διαφορετικότερη στάση, ἐπιεικέστερη καὶ ἀνεκτικότερη, τήρησε ἡ Ἐκκλησία καὶ τηρεῖ ἔναντι τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου. Προφανῶς, διότι, ὄντας ἄγνωστος γενικὰ στὴν Ἀνατολή ὁ Αὐγουστίνος, πρῶτον, δὲν νόμιζε ὅτι θὰ κινδυνεύσει τὸ πλήρωμά της ἀπὸ τὶς παρεκκλίσεις του καὶ δεύτερον, διότι ἐκτίμησε πολὺ θετικὰ τὸ γεγονός, ὅτι μὲ τὸ πολὺπλευρο οἰκοδομητικὸ κατὰ τὰ ἄλλα καὶ θεολογικὸ του ἔργο τράφηκε καὶ τρέφεται ὁ δυτικὸς χριστιανισμός. Ἐπίσης, δὲν πολυπραγμόνησε καὶ γιὰ ἄλλες θεολογικὲς παρεκκλίσεις στὰ ἔργα του.

## ΤΑ ΕΡΓΑ

Ὁ Αὐγουστίνος ὑπῆρξε πληθωρικότατος συγγραφέας, ὁ μεγαλύτερος τῆς Δύσεως, σχεδὸν μεγαλοφυής, μολονότι μόνο 4-5 ἔργα του εἶναι πολυσέλιδα. Τὰ κείμενα του ἀποδεικνύουν τὸ δημιουργικὸ καὶ ὀρμητικὸ του πνεῦμα καὶ ἐκφράζουν ἔντονο συναισθηματισμὸ, ἐνῶ παράλληλα γίνονται ὑπερβολικὰ πολεμικά. Ὁ λόγος τοῦ Αὐγουστίνου εἶναι συνήθως ἐναργής, ἐξαιρετικὰ προσωπικὸς καὶ συχνὰ ἐξομολογητικὸς-προσευχητικὸς. Ἀπὸ ἰδιοσυγκρασία καὶ λογοτεχνικὴ διάθεση εὐκόλα ἐκφράζει μὲ πάθος τὶς ἐσωτερικὲς του ἀγωνίες, τὶς χαρὲς καὶ τὶς ἀπογοητεύσεις, τὶς ἐλπίδες καὶ τὶς ἀποτυχίες του. Αὐτὰ ἐνίοτε εἶναι ἐπίπλαστα, ἐνῶ οἱ ἐπαναλήψεις συχνὲς καὶ ἡ γλώσσα του ὄχι ἐνιαία. Στὴν ὁργάνωση τῶν ἔργων του δὲν ἔχει στέρεη δομὴ καὶ ὄχι σπάνια ἡ πολυλογία καλύπτει θεολογικὴ ἀδυναμία. Παρ' ὅλ' αὐτὰ ὁ Αὐγουστίνος διαβάστηκε καὶ διαβάζεται ἀπληστα, ἰδιαίτερα τὰ αὐτοβιογραφικά του ἔργα μὲ πρῶτο καὶ κύριο τὶς *Confessiones* (Ἐξομολογήσεις).

### *Αἰτίες γιὰ τὴν δυσκολία κατανοήσεως τοῦ Αὐγουστίνου*

Ὁ μεγάλος ὄγκος τῆς συγγραφικῆς του παραγωγῆς καὶ τὸ εὖρος τῶν θεμάτων γιὰ τὰ ὁποῖα ἔγραψε.

Ἡ προοδευτικὴ ἀλλὰ πάντα ἑλλιπὴς γνώση καὶ ἀφομοίωση τῆς Παραδόσεως τῆς Ἐκκλησίας.

Παρὰ τὴν πιστότητα ποὺ ὁμολογεῖ στὴν Ἐκκλησία, ἐπιχειρεῖ συχνὰ ἀναλύσεις θεολογικὰ ἀσύμβατες πρὸς τὴν Παράδοση καὶ δογματικὰ ἐπικίνδυνες ἢ κακὸδοξες.

Ἡ ἀδυναμία του νὰ παρακολουθήσει τὴν πολὺ προηγμένη θεολογία τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας καὶ δὴ τῶν Καππαδοκῶν Πατέρων.

Ἡ κατὰ ἐποχὲς ἀνελκτικὴ πορεία τῆς θεολογικῆς του σκέψεως καὶ τοῦ φρονήματός του, ἔχουν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀπουσία ἐνιαίας δομῆς τῆς θεολογίας του. Τὰ ἐκφραστικά του μέσα εἶναι ἐξαιρετικῶς ποικίλα καὶ ἡ γλώσσα του ἄλλοτε λογοτεχνικὴ, ἐξομολογητικὴ καὶ αὐθόρμητη, ἄλλοτε αὐστηρὰ θεολογικὴ καὶ ἐνίοτε σχολαστικίζουσα φιλοσοφικὴ.

Πολὺ συχνὰ στὰ ἔργα του, ἀκόμα καὶ τὰ αὐτοβιογραφικο-ἐξομολογητικά, δὲν διακρίνονται σαφῶς ὁ θεολογικὸς ἀπὸ τὸν φιλοσοφικὸ λόγον, οἱ φιλοσοφικὲς ἀντιλήψεις ἀπὸ τὴν διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας.

*Κατάταξη (συμβατικά) θεματικῆ τῶν ἔργων*

Προκειμένου ὁ ἀναγνώστης, ἀφένος νὰ ἔχει συνοπτικὴ εἰκόνα τῆς πληθωρικῆς συγγραφικῆς παραγωγῆς τοῦ Αὐγουστίνου καὶ ἂφ ἑτέρου νὰ ἐπισημανθοῦν εἰδολογικά - θεματικά τὰ πεδία στὰ ὁποῖα, ἔστω συμβατικά, ἀνήκουνε τὰ ἔργα του, παραθέτουμε αὐτὰ πρῶτα σὲ συνοπτικὸ πίνακα. Ἡ ἀναλυτικὴ παρουσίαση τῶν ἔργων θὰ γίνεῖ μετὰ κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ (ἔστω κατὰ προσέγγιση ἐνίστε), διότι ἔτσι ὁ ἀναγνώστης θὰ μπορεῖ νὰ παρακολουθήσῃ τὸν συγγραφέα στὴν ὅλη του θεολογικὴ, φιλοσοφικὴ, ἀπολογητικὴ, πολεμικὴ, πνευματικὴ, ὁμιλητικὴ καὶ λογοτεχνικὴ του ἀνελικτικὴ πορεία.

*Αὐτοβιογραφικά*

Confessiones. Retractationes. Epistulae (μερικῆς).

*Φιλοσοφικοαπολογητικά*

De civitate Dei. Contra Academicos. De beata vita. De ordine. Soliloquia. De immortalitate animae. Disciplinarium (ἀπολεσθέν). De quantitate animae. De libero arbitrio. De musica. De magistro. De vera religione. De utilitate credendi. De divinatione daemonum.

*Δογματικά*

De Trinitate. De fide et symbolo. De diversis quaestionibus octoginta tribus. De diversis quaestionibus ad Simplicianum. De fide et operibus. Enchiridion ad Laurentium. De cura pro mortuis gerenda. De octo Duleitii quaestionibus.

*Πρακτικοοικοδομητικά καὶ μοναστικά*

De mendacio. Contra mendacium. De agone christiano. De catechizandis rudibus. De bono conjugali. De sancta virginitate. De continentia. De conjugiiis adulterinis. Regula ad servos. De opere monachorum.

*Κατὰ Μανιχαίων*

De haeresibus. De moribus Ecclesiae catholicae et de moribus Manichaeorum. De duabus animabus. Acta contra Fortunatum Manichaeum. Contra Adimantum Manichaei discipulum. Contra epistulam fundamenti. Contra Faustum Manichaeum. Contra Felicem Manichaeum. De natura boni. Contra Secundinum Manichaeum.

*Κατὰ Δονατιστῶν*

Psalsmus contra partem Donati. Contra epistulam Parmeniani. De baptismo. De unitate Ecclesiae. Contra litteras Petiliani. Contra Cresconium grammaticum. De unico baptismo contra Petilianum. Breviculus collationis cum Donatistis. Ad Donatistas post collacionem. Gesta cum Emerito Donatista. Contra Gaudentium Donatistarum episcopum.

*Κατὰ Πελαγιανῶν*

De peccatorum meritis et remissione et de baptismo parvulorum ad Marcellinum. De spiritu et littera ad Marcellinum. De natura et gratia. De perfectione justitiae hominis epistula. De gestis Pelagii. De gratia Christi et peccato originali. De anima et eius origine. Contra duas epistulas Pelagianorum. De nuptiis et concupiscentia. Contra Julianum. Contra secundam Juliani responsionem, opus imperfectum. De gratia et libero arbitrio. De correptione et gratia. De praedestinatione sanctorum. De dono perseverantiae.

*Ἀντιϊουδαϊκά, ἀντιμαρκιωντικά, ἀντιαρειανικά καὶ ἀντιπρισκιλλανικά*

Tractatus adversus Judaeos. Contra adversarium Legis et Prophetarum. Ad Orosium contra Priscillianistas et Origenistas. Contra sermonem Arianorum. Collatio cum Maximino Arianorum episcopo. Contra Maximinum Arianum.

*Ἑρμηνευτικά*

Enarrationes in Psalmos. Tractatus 124 in Joanis Evangelium. Tractatus 10 in Epistolam Joannis. De doctrina christianna. De Genesi, contra Manichaeos. De Genesi ad litteram liber imperfectus. De Genesi ad litteram. Locutiones in Heptateuchum. Quaestionum in Heptateuchum. Adnotationes in Job. De sermo Domini in monte. Expositio 84 propositionum ex epist. ad Romanos. Quaestiones Evangeliorum. De consensu Evangelistarum. Expositio epistulae ad Galatas.

*Sermones**Epistulae**Πηγές Βίου, ἐκδόσεις γενικὲς καὶ βιβλιογραφικά*

Πηγὲς τοῦ Βίου, γενικὲς ἐκδόσεις ἔργων τοῦ Αὐγουστίνου καὶ ἀμέσως σχετικὰ περιοδικά.

*Possidius, Vita Augustini* (PL 32, 33-66). Ὁ πρῶτος καὶ ἀξιόπιστος βίος τοῦ Αὐγουστίνου, γραμμένος μεταξὺ 431 καὶ 439 ἀπὸ τὸν ἄμεσο στενὸ μαθητὴ του Ποσσίδιο. Μεγάλης αὐτοβιογραφικῆς ἀξίας εἶναι κυρίως τὰ ἔργα του *Διάλογοι* (De beata vita· Contra Academicos καὶ De ordine), *Ἐξομολογήσεις* (Confessiones), *Ἀναθεωρήσεις* (Retractationes) καὶ *Μονόλογοι* (Soliloquia).

*Ἐκδόσεις γενικές*: PL 32-46. CSEL καὶ CCL (ποὺ συνεχίζονται), Sch καὶ πάμπολλες μεμονωμένες ἐκδόσεις. PLS, 2. Οἱ μεταφράσεις ἔργων ὑπερβαίνουν τὶς 1000.

*Βιβλιογραφίες γενικές*: T. VAN BAVEL, Repertoire bibliographique de s. Augustin 1950-1960, Steenbrugge 1961. C. ANDRESEN, Bibliographia Augustiniana, Darmstadt 1961, <sup>2</sup>1973) καὶ συνεχίζεται.

Περιοδικὰ μὲ πληθώρα ἐρευνῶν καὶ βιβλιογραφικῶν δελτίων γιὰ τὸν Αὐγουστίνου: *Augustinianum* (Ρώμη). *Augustiniana* (Λουβαίν). *Miscellanea Agostiniana* (Ρώμη). *Revista Augustiniana de Espiritualidad* (Calahorra). *Recherches augustiniennes* (Παρίσι). *Revue des études augustiniennes* (Παρίσι). *Augustinus* (Μαδρίτη). *Augustinus-Lexikon* (ἐκδ. C. Mayer καὶ σύνταξη K.H. Chelius), Basel Schwabe.

Ὅλα τὰ πατρολογικὰ περιοδικὰ καὶ τὰ σχετικὰ βιβλιογραφικὰ Instrumenta. Καταγραφή τῶν ἔργων εἰς CPL 25-386 (καὶ νόθα).

***Contra Academicos*** (Κατὰ Ἀκαδημεικῶν). Διαλογικὸ κείμενο τοῦ 386, ὅπου ἀπορρίπτει τὸν ἀγνωστικισμὸ τῶν Σκεπτικῶν, ὑποστηρίζοντας ὅτι ὁ ἄνθρωπος δημιουργήθηκε μὲ τὴν δυνατότητα γνώσεως τοῦ Θεοῦ. Στὴν ἀπαισιοδοξία ἀντιτάσσει τὴν γνωσιολογικὴ αἰσιοδοξία.

PL 32, 905-958. CCL 29 (1970) 1-61.

***De beata vita*** (Περὶ μακαρίας ζωῆς). Τὸ ἴδιο ἔτος, 386, συνέχισε τὴν πολεμικὴ του κατὰ Ἀκαδημεικῶν, ὑποστηρίζοντας ὅτι ἡ εὐτυχία τοῦ ἀνθρώπου ἔγκειται στὴν γνώση τῆς ἀλήθειας, δηλ. τοῦ Θεοῦ.

PL 32, 959-976. CCL 29 (1970) 65-85.

***De ordine*** (Περὶ τάξεως). Τὸ 386 προσήγγισε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ πρόβλημα τοῦ κακοῦ στὸν κόσμον καὶ τῆς θεοδικίας, χωρὶς νὰ φθάσει σὲ ἱκανοποιητικὲς ἀπαντήσεις.

PL 32, 977-1020. CCL 29 (1970) 87-137.

**Soliloquia** (Μονόλογοι). Τὸ 387 συζητάει μὲ τὸν ἑαυτό του τὶς προϋποθέσεις ἀναζητήσεως τῆς ἀλήθειας τοῦ Θεοῦ ἀπὸ τὴν ἀθάνατη ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου.

PL 32, 869-904. CSEL 89 (1985).

**De immortalitate animae** (Περὶ ἀθανασίας τῆς ψυχῆς). Συνεχίζει καὶ συμπληρώνει τὰ περὶ ἀθανασίας τῆς ψυχῆς τοῦ ἔργου Soliloquia.

PL 32, 1021-1034. CSEL 89 (1985).

**De quantitate animae** (Περὶ ποσότητος τῆς ψυχῆς). Τὸ 387/8 περιγράφει τὸν ἀγῶνα τῆς ψυχῆς γιὰ τὴν πρὸς τὴν τελειότητα ἄνοδο.

PL 32, 1035-1080. CSEL 89 (1985).

**De musica, libri 6** (Περὶ μουσικῆς, βιβλία 6). Τὸ 387/8 ἔγραψε περὶ τοῦ ρόλου τῆς μουσικῆς καὶ τῆς ἁρμονίας γιὰ τὴν ἀναγωγή στὸ θεῖο. Ἀποτελεῖ μέρος εὐρύτατου ἐγκυκλοπαιδικοῦ ἔργου, ποὺ δὲν τελείωσε.

PL 32, 1081-1194.

**De moribus Ecclesiae Catholicae et de moribus Manichaeorum** (Περὶ τῶν ἠθῶν τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν ἠθῶν τῶν Μανιχαίων). Γράφηκε τὸ 388/9, ὅταν μόλις εἶχε ἐγκαταλείψει τὸν Μανιχαϊσμό, γιὰ νὰ δείξει τὴν ἀνωτερότητα ἔναντι αὐτοῦ τῆς διδασκαλίας καὶ τοῦ βίου τῶν ἀνθρώπων τῆς Ἐκκλησίας. Τὸ πρῶτο ἀντιμανιχαϊκὸ ἔργο του.

PL 32, 1309-1378. BAUER J.B..., De moribus Ecclesiae..., Wien Holder 1992.

**De Genesi, contra Manichaeos** (Περὶ τῆς Γενέσεως, κατὰ Μανιχαίων). Γράφηκε τὸ 388/9 μὲ χρήση καὶ ἀλληγορικῆς ἐρμηνείας γιὰ ν' ἀποκρούσει τοὺς Μανιχαίους, ποὺ περιφρονοῦσαν τὴν Γένεση.

PL 34, 173-220.

**De libero arbitrio** (Περὶ ἐλευθέρας βουλήσεως). Τὸ 388 καὶ δύο ἔτη ἀργότερα ἔγραψε μὲ θέμα τὴν ἐλευθερίαν, τὴν ἀρχὴν τοῦ κακοῦ, τὴν δύναμη ὑπερβάσεως τοῦ κακοῦ καὶ τὸν ρόλο σαυτοῦ τοῦ Θεοῦ.

PL 32, 1221-1310. CCL 29 (1970) 211-321. H. HUNGER, Prochoros Kydonos, Übersetzung von s. Aug. De libero arbitrio I, 1-90..., Wien 1990. FR. IU. CAPITANI, De libero arbitrio I-III, Milano Vita-Pensiero 1987.



***De diversis quaestionibus octoginta tribus*** (Περὶ διαφόρων ζητημάτων). Στὴν διάρκεια τῶν ἐτῶν 388-395 ἀπήντησε σὲ ποικίλα φιλοσοφικο-θεολογικά ζητήματα.

PL 40, 11-100. CCL 44A (1975) 11-249.

***De magistro*** (Περὶ τοῦ διδασκάλου). Μεταξὺ τῶν ἐτῶν 389/90 συνέταξε δῆθεν διάλογο (μὲ ἢ γιὰ τὸν Ἀδεοδάτο) πρὸς ὑπόδειξη τοῦ θεοῦ Λόγου ὡς τοῦ μόνου ἀληθινοῦ διδασκάλου.

PL 32, 1193-1220

***De vera religione*** (Περὶ ἀληθοῦς θρησκείας). Ἔργο ἀπολογητικό, γραμμένο περὶ τὸ 390. Παρουσιάζει τὴν χριστ. θρησκεία, δηλαδὴ τὴν Ἐκκλησία, ὡς τὴν μόνη ἀληθινὴ σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς ἐθνικὲς ἢ τὶς δυαλιστικὲς θρησκείες.

PL 34, 121 - 172. CSEL 72, 2 (1961). CCL 32 (1962) 169-260.

***De utilitate credendi*** (Περὶ ὠφελείας τοῦ πιστεῦναι). Τὸ 391, ὡς ἱερέας πλέον, ἐξηγεῖ ἐπίμονα πῶς καὶ γιατί ἡ πίστις συμπορεύεται μὲ τὸν ὀρθὸ λόγον καὶ ὅτι ἡ πίστις δὲν εἶναι παράλογη καὶ τυφλή.

PL 42, 65-92. CSEL 25/1(1891) 3-48.

***Acta contra Fortunatum Manichaeum*** (Πρακτικὰ κατὰ Φορτουνάτου Μανιχαίου). Καταγραφή συζητήσεως μὲ τὸν Φορτουνάτο γιὰ τὸ θέμα τῆς ἀρχῆς τοῦ κακοῦ, πού ὀφείλεται (ὅπως λέει ὁ Αὐγουστίνος) στὴν πτώση - ἀμάρτημα τῶν πρωτοπλάστων. Τοῦ ἔτους 392.

PL 42, 111-130. CSEL 25/1(1899) 83-112.

***De duabus animabus*** (Περὶ δύο ψυχῶν). Τὸ 392 ἀνατρέπει τὴν ἀποψη τῶν Μανιχαίων ὅτι ὑπάρχουν δύο ψυχές, ἡ μία ὡς ἀρχὴ τοῦ καλοῦ καὶ ἡ ἄλλη ὡς ἀρχὴ τοῦ κακοῦ.

PL 42, 93-112. CSEL 25/1(1891) 51-80.

***De sermo Domini in monte*** (Περὶ τῆς Ὁμιλίας τοῦ Κυρίου εἰς τὸ ὄρος). Ἔργο ἡθικοοικοδομητικό, μᾶλλον περὶ τὸ 392-394.

PL 34, 1229-1308. CSEL 35 (1967).

***Contra Adimantum Manichaei discipulum*** (Κατὰ Ἀδειμάντου, μαθητοῦ Μανιχαίου). Περὶ τὸ 392-394 ἀνασκευάζει τὴν περὶ ἀντιθέσεως μεταξὺ Π καὶ ΚΔ διδασκαλία τῶν Μανιχαίων.

PL 42, 129 - 172. CSEL 25/1(1891) 115-190.

***De fide et symbolo*** (Περὶ τῆς πίστεως καὶ τοῦ Συμβόλου). Τὸ 393 παρουσίασε σὲ σύνοδο στὸν Ἰππώνα ἐρμηνεία τοῦ Συμβόλου τῆς πίστεως.  
PL 40, 181-196. CSEL 41 (1900) 1-32.

***De Genesi ad litteram, liber imperfectus*** (Περὶ τῆς Γενέσεως κατὰ τὸ γράμμα). Ἡμιτελὴς ἐρμηνεία τῆς Γενέσεως. Τοῦ ἔτους 393.  
PL 34, 219-246. CSEL 28,1 (1894) 459-503.

***Psalmus contra partem Donati*** (Ψαλμὸς κατὰ τῆς ὁμάδος τοῦ Δονάτου). Σύντομο καὶ δημῶδες ἀντιδονατιστικὸ κείμενο, γραμμένον μεταξὺ 392 καὶ 394, ὡς ὕμνος γιὰ νὰ τὸν ψέλνει καὶ νὰ κατηχεῖται ὁ λαός. Δείχνει τὸ ποιητικὸ ταλέντο τοῦ Αὐγουστίνου.  
PL 43, 23-32. CSEL 51 (1908) 3-15.

***Enarrationes in Psalmos*** (Ἐξηγήσεις εἰς Ψαλμούς). Τὸ ἐκτενέστερο ἐρμηνευτικὸ ἔργο τοῦ Αὐγουστίνου σὲ μορφὴ Ὀμιλιῶν, λεγμένων ἢ ὑπαγορευμένων ἀπὸ τὸ 394 ἕως τὸ 422 περίπου. Μὲ λυρισμὸ κι εὐρύτατη γνώση καὶ μὲ ἀφορμὴ ψαλμικά χωρία μιλάει γιὰ τὰ θεολογικά, τὰ πνευματικά, τὰ φιλοσοφικά καὶ τὰ ἐκκλησιαστικά ζητήματα τῆς ἐποχῆς του, πάντοτε πρὸς οἰκοδομὴ τῶν πιστῶν. Ἐρμηνεύεται ὁλόκληρο τὸ Ψαλτήριον.

PL 36- 37. CCL 38-40 (1956). M. SIMONETTI, Comento ai Salmi, Milano Mandatori 1988.

***Expositio 84 propositionum ex epistula ad Romanos.***

***Expositio epistulae ad Galatas.***

***Epistulae ad Romanos expositio inchoata.*** Περὶ τὸ 395 καὶ μετὰ ἐπείχετο ἱστοριογραφηματικὴ ἐρμηνεία τῶν ἐπιστολῶν αὐτῶν, χωρὶς νὰ περατώσει τὸ ἔργο στὴν πρὸς Ρωμαίους (inchoata).

PL 34, 2063-2148. CSEL 84 (1971) 3-181.

***De mendacio*** (Περὶ ψεύδους).

***Contra mendacium*** (Κατὰ τοῦ ψεύδους). Δύο σύντομα ἐργίδια, τὸ πρῶτο γραμμένον τὸ 395 καὶ τὸ δεύτερο περὶ τὸ 420, ποὺ ἀσχολοῦνται μὲ τὴν σημασίαν τοῦ ψεύδους ὡς ἐκθέσμου φαινομένου.

PL 40, 487-548. CSEL 41 (1900) 411-528.

***Contra epistolam quam vocant fundamenti*** (Κατὰ τῆς λεγομένης θεμελιώδους Ἐπιστολῆς). Περὶ τὸ 396 ἀνατρέπει τὸ κατηχητικὸ ἐγχειρίδιο (Ἐπιστολή) τῶν Μανιχαίων.

PL 42, 173-206. CSEL 25/1 (1891) 193-248.

**De doctrina christiana, libri 4** (Περὶ τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, βιβλία 4). Παρὰ τὸν τίτλο του, εἶναι μεικτοῦ περιεχομένου ἔργο καὶ μάλιστα προγραμματικοῦ καὶ ὁδηγητικοῦ. Παρέχει τὰ στοιχειώδη τῆς πίστεως (1) καὶ ὑποδεικνύει τὸν τρόπο ἐρμηνείας τῆς Γραφῆς (2-3) καὶ τὰ γλωσσικὰ μέσα προσφορᾶς τῆς ἀλήθειας (4). Τὰ 3 πρῶτα βιβλία συντάχθηκαν περὶ τὸ 396/7 καὶ τὸ τελευταῖο τὸ 426/7 (τότε προφανῶς ἔλαβαν τελικὴ μορφή καὶ τὰ 3 πρῶτα). Ἐπηρέασε βαθιὰ τὴν μεσαιωνικὴ δυτικὴ θεολογία.

PL 34, 15-122. CSEL 89 (1963) 3-169. CCL 32 (1962) 1-167. R.P.H. GREEN, *De doctrina christiana*, Oxford Clarendon Pr. 1995.

**De agone christiano** (Περὶ τοῦ χριστιανικοῦ ἀγῶνος). Εἶδος κατηχήσεως ἢ εἰσαγωγῆς στὴν χριστιανικὴ ζωή, βάσει τοῦ Συμβόλου τῆς πίστεως. Περὶ τὸ 396/7.

PL 40, 289-310. CSEL 41 (1900) 101-138.

**De diversis quaestionibus ad Simplicianum** (Περὶ διαφόρων ζητημάτων πρὸς Σιμπλικιανόν). Περὶ τὸ β' ἥμισυ τοῦ 397 ἔγραψε περὶ τῆς ἀναγκαιότητος τῆς θείας χάριτος, ἐρμηνεύοντας χωρία τῆς πρὸς Ρωμαίους.

PL 40, 101-148. CCL 44 (1970). W. SCHAEFER, *De diversis...*, Mainz Dieterich 1990.

**Confessiones** (Ἐξομολογήσεις). Τεράστιας ἐπιδράσεως καὶ βαθύτατα αὐτοβιογραφικὸ, λογοτεχνικὸ, ἰχνογραφικὸ τῆς ἐποχῆς, ἠθικοφιλοσοφικὸ καὶ ἀπολογητικὸ τῆς μεταστροφῆς τοῦ ἔργο, γραμμένο ἀπὸ τὸ 397 ἕως τὸ 401, σὲ 13 βιβλία. Διαβάστηκε ὅσο κανένα ἄλλο βιβλίον ἐκκλησι. συγγραφέα στὴν Δύση, θαυμάστηκε καὶ θαυμάζεται ἀλλὰ καὶ ἀμφισβητήθηκε συχνὰ ἡ ἱστορικότητα τμημάτων τῶν ἐξομολογήσεων καὶ ἀφηγήσεων, ἐνῶ προβληματίσαν ἡ δομὴ καὶ οἱ παλλιλογίαι του. Δὲν ἀμφισβεῖται ὅμως τὸ ἐξαισίο ἄρωμα τῆς εὐγνωμοσύνης τοῦ συντάκτη πρὸς τὸν Θεόν, πὺν συνεχῶς τὸν ὑμνεῖ, ἰδιαίτερα στὰ βιβλία 11-13.

PL 32, 659-868. CSEL 33,1 (1896). CCL 27 (1981). O' DONNELLI J.J., *Augustine, Confessions, I*, Oxford Univ. Pr. 1992. Τὸ ἔργο ἐξελληνίσε ὁλόκληρο ὁ Ἀ. Δαλέζιος (Ἀγ. Αὐγουστίνου, Αἱ Ἐξομολογήσεις, Α' καὶ Β', Ἀθήνα 1930 καὶ 1932. Τὸ 1933, σ' ἓνα τόμο καὶ τὰ δύο τεύχη) καὶ ἡ Φρ. Ἀμπαξοπούλου, ἐπίσης ὁλόκληρο (Ἀγ. Αὐγουστίνου, Ἐξομολογήσεις, Τόμοι Α' καὶ Β', Πατάκη, Ἀθήνα 1997 καὶ 1999).

***Contra Faustum Manichaeum, libri 33*** (Κατὰ Φαύστου Μανιχαίου, βιβλία 33). Μεταξὺ 398 καὶ 404 συνεχίζει τὴν ἀντιμανιχαϊκὴ του πολεμική, ἀρνούμενος τὸν χαρακτηρισμὸ τῶν Μανιχαίων ὡς χριστιανῶν.

PL 42, 207-518. CSEL 25/1 (1891) 251-797.

***Contra Secundinum Manichaeum*** (Κατὰ Σεκουνδίνου, Μανιχαίου). Τὸ 399 μᾶλλον ὁ Σεκουνδίνος καλεῖ τὸν Αὐγουστίνου νὰ ἐπαναντεχθεῖ στὸν Μανιχαϊσμό, τὸν ὁποῖο ἐδῶ ἀνασκευάζει ὁ Αὐγουστίνος.

PL 42, 577-602. CSEL 25/2 (1892) 905-975.

***De fide rerum quae non videntur*** (Περὶ πίστεως πραγμάτων μὴ ὁρωμένων). Γράφηκε μετὰ τὸ 399 γιὰ νὰ ἐξηγήσει ὅτι καὶ τὰ μὴ ὁρώμενα πράγματα (τὰ τῆς πίστεως) εἶναι πιστευτά.

PL 40, 171-180.

***Quaestiones Evangeliorum, libri 2*** (Ζητήματα Εὐαγγελίων, βιβλία 2). Ἀπαντήσεις σ' ἐρωτήσεις γιὰ χωρία τῶν Εὐαγγελίων Ματθαίου καὶ Λουκᾶ. Περὶ τὸ 400.

PL 35, 1321-1364.

***De catechizandis rudibus*** (Περὶ τοῦ κατηγεῖν τοὺς ἀρχαρίους). Σύντομο ἀλλὰ χρήσιμο γιὰ τὶς ὑποδείξεις του κατηχητικὸ δύο ἐπιπέδων ἐγχειρίδιο, γραμμένο περὶ τὸ 400 ἢ 404.

PL 40, 309-348. CCL 46 (1969) 121-178.

***De baptismo*** (Περὶ βαπτίσματος). Περὶ τὸ 400 ἢ 404, στὸ πλαίσιο τῶν περὶ Δονατισμοῦ συζητήσεων, ὑποστήριξε τὴν ἐγκυρότητα τοῦ βαπτίσματος τῶν Δονατιστῶν καὶ τὴν ἀποστολικὴ διαδοχὴ τους.

PL 43, 107-244. CSEL 5 (1908) 145-375.

***Epistula ad Catholicos de secto Donatistarum*** ἢ ***De unitate Ecclesiae*** (Περὶ τῆς ἐνότητος τῆς Ἐκκλησίας). Γράφηκε περὶ τὸ 400 ἢ 405 ὡς Ἐπιστολή, γιὰ νὰ ὑποστηρίξει ὅτι ἡ ἀληθινὴ Ἐκκλησία δὲν εἶναι τῶν Δονατιστῶν ἀλλὰ ἡ Καθολικὴ.

PL 43, 391-446. CSEL 52 (1909) 231-273.

***Contra litteras Petiliani*** (Κατὰ τῶν Γραμμάτων τοῦ Πετιλιανοῦ). Περὶ τὸ 401 ἀντιμετώπισε τὸν δονατιστὴ ἐπίσκοπο τῆς Cirta Πετιλιανό.

PL 43, 245-383. CSEL 52 (1909) 3-277.

***De bono conjugali*** (Περὶ τοῦ συζυγικοῦ ἀγαθοῦ). Μὲ ἀφορμὴ τὶς ἀπόψεις τοῦ Ἰοβινιανοῦ γράφει, περὶ τὸ 404 ἢ ἐνωρίτερα, περὶ τῶν θετικῶν στοιχείων τοῦ γάμου.

PL 40, 373-396. CSEL 41 (1900) 185-231.

***De sancta virginitate*** (περὶ τῆς ἀγίας παρθενίας). Εἶδος δοκιμίου γιὰ τὴν μεγάλη σημασία τῆς παρθενίας, χωρὶς ὅμως νὰ περιφρονεῖται ὁ γάμος. Περὶ τὸ 401-404 .

PL 40, 397-428. CSEL 41 (1900) 233-343.

***De consensu Evangelistarum, libri 4*** (Περὶ συμφωνίας τῶν Εὐαγγελιστῶν, βιβλία 4). Τὸ ἔγραψε μᾶλλον μετὰ τὸ 404, πρῶτον γιὰ νὰ ἀπαντήσῃ σὲ ὅσους ἀμφισβητοῦσαν τὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ καὶ δεύτερον γιὰ νὰ δείξῃ τὴν συμφωνία τῶν Εὐαγγελίων.

PL 34, 1041-1230. CSEL 43 (1904).

***Contra Felicem Manichaeum*** (Κατὰ τοῦ Μανιχαίου Φήλικος). Τὸ 404 συζητᾷ καὶ ἀνασκευάζει τὶς βασικὲς ἀρχὲς τῶν Μανιχαίων.

PL 42, 519-552. CSEL 25/2 (1892) 801-852.

***De natura boni*** (Περὶ φύσεως τοῦ καλοῦ). Μεταξὺ 399 καὶ 404 ἐξηγεῖ ὅτι τὰ ὄντα εἶναι ἐκ φύσεως καλὰ καὶ ὅτι τὸ κακὸ συνιστᾷ μόνον ἀπουσία τοῦ καλοῦ.

PL 42, 551-572. CSEL 25/2 (1892) 855-889.

***Contra epistulam Parmenian*** (Κατὰ τῆς Ἐπιστολῆς Παρμενιανοῦ). Θεμελιῶδες ἀντιδονατιστικὸ ἔργο τοῦ Αὐγουστίνου. Περὶ τὸ 404.

PL 43, 33-108. CSEL 51 (1908) 19-141.

***De divinatione daemonum*** (Περὶ μαντείας τῶν δαιμόνων). Γράφηκε λίγο μετὰ τὸ 404, γιὰ νὰ δείξῃ ὅτι οἱ προφῆτες δὲν ἔχουν τίποτα κοινὸ μὲ τὶς δαιμονικὲς μαντεῖες.

PL 40, 581-592. CSEL 41 (1900) 597-618.

***Adnotationes in Job*** (Σημειώσεις εἰς Ἰώβ). Μετὰ τὸ 404.

PL 34, 825-886. CSEL 29, 3 (1895) 509-628.

***De opere monachorum*** (Περὶ τῆς τῶν μοναχῶν ἐργασίας).

***Regula ad servos Dei*** (Κανὼν πρὸς τοὺς δούλους τοῦ Θεοῦ). Περὶ τὸ 404 ἢ ἐνωρίτερα ἔγραψε τὸ πρῶτο περὶ τῆς ἀνάγκης χειρωνακτικῆς

ἐργασίας τῶν μοναχῶν. Τὸ δεύτερο ἀποτελεῖ κανόνες-ὁδηγίες πνευματικοῦ βίου, ἄγνωστο ἂν πρὸς μοναχοὺς ἢ λαϊκοὺς.

α) *PL* 40, 547-582. *CSEL* 41 (1900) 529-596. β) *PL* 32, 1377-1384.

***De Genesi ad litteram, libri 12*** (Περὶ Γενέσεως κατὰ τὸ γράμμα, βιβλία 12). Σημαντικὸ ἐρμηνευτικὸ ἔργο μὲ πολλὰ στοιχεῖα ἀνθρωπολογίας. Γράφηκε τμηματικὰ μεταξὺ 404 καὶ 414.

*PL* 34, 245-486. *CSEL* 28,1 (1894) 3-435.

***De Trinitate, libri 15*** (Περὶ τῆς Τριάδος, βιβλία 15). Ἔργο θεμελιῶδες γιὰ τὴν δυτικὴ θεολογία γενικὰ καὶ τὴν τριαδολογία εἰδικά. Συντάχθησαν μὲ διακοπές, ἀπὸ τὸ 400 ἕως τὸ 412 τὰ 12 πρῶτα βιβλία καὶ τὰ λοιπὰ περὶ τὸ 420. Βάσει τῆς Γραφῆς καὶ τῆς παραδόσεως κυρίως ἐκτίθεται καὶ ἀναλύεται ἡ τριαδολογία, τὴν ὁποία ἐπίμονα καὶ ἐνίοτε σχολαστικὰ ἐπιχειρεῖ νὰ ἐξηγήσῃ καὶ μὲ φιλοσοφικοψυχολογικὰ ἐπιχειρήματα. Οἱ σχέσεις τῶν Τριῶν θείων προσώπων ἐξηγεῖται ψυχολογικὰ καὶ τὸ ἅγιο Πνεῦμα ἐκπορεύεται ὡς ἀγάπη ἀπὸ τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱό.

*PL* 42, 819-1098. *CCL* 50-50A (1968). Ὁ Μάξιμος Πλανοῦδης μετέφρασε (μᾶλλον πρὶν ἢ περὶ τὸ 1281) τὸ παρὸν ἔργο, στὴν ἐλληνικὴ, ποὺ ἐκδόθηκε πρόσφατα: Μ. Παπαθωμόπουλος - Ἱ. Τσάβαρη - G. Rigotti, Αὐγουστίνου <Περὶ Τριάδος>, Βιβλία πεντεκαίδεκα, Τόμοι Ι-ΙΙ, Εἰσαγωγή, λατινικὸ (κριτικὸ) καὶ ἐλληνικὸ κείμενο, γλωσσάριο (Ἀκαδημία Ἀθηνῶν), Ἀθήνα 1995.

***Contra Cresconium grammaticum*** (Κατὰ Κρεσκονίου γραμματικοῦ). Μεταξὺ 405 καὶ 408 ἔγραψε κατὰ τοῦ δονατιστῆ Κρεσκονίου, ἐξηγώντας τὴν σχισματικότητα τοῦ Δονατισμοῦ ἀπὸ τὴν διαίρεσή του σὲ παρατάξεις.

*PL* 43, 445-594. *CSEL* 52 (1909) 325-383.

***Tractatus 10 in Epistolam Ioannis*** (Πραγματεῖαι 10 εἰς τὴν Α' Ἐπιστολὴν Ἰωάννου). Κηρύγματα ἐντυπωσιακὰ τοῦ ἔτους 407.

*PL* 35, 1977-2062. *SCh* 75 (1961).

***De unico baptismo contra Petilianum*** (Περὶ τοῦ μόνο βαπτίσματος, κατὰ Πετιλιανοῦ). Περὶ τὸ 410-411 ἔγραψε πάλι περὶ τοῦ βαπτίσματος.

*PL* 43, 595-614. *CSEL* 53 (1910) 3-34.

***De peccatorum meritis et remissione*** (Περὶ τῶν ποινῶν τῶν ἁμαρτημάτων καὶ τῆς ἀφέσεως αὐτῶν). Τὸ 411 ἢ 412 ἀσχολήθηκε σοβαρὰ μὲ τὸ

θέμα τοῦ Πελαγianiσμοῦ καὶ παρουσίασε τὰ βιβλικά δεδομένα γιὰ τὸ προπατορικό ἁμάρτημα καὶ τὴν θεία χάρη.

PL 44, 109-200. CSEL 60 (1913) 3-151.

**Ad Donatistas post collacionem** (Πρὸς Δονατιστὰς μετὰ τὰς συζητήσεις εἰς τὴν σύνοδον [411]). Μὲ τὸ τέλος τῆς συνόδου τῆς Καρθαγένης (411) ἢ τὸ 412 ἀπευθύνθηκε στοὺς Δονατιστές, ἐλπίζοντας στὴν ἔνωσή τους μὲ τὴν Καθολικὴ Ἐκκλησία.

PL 43, 651-690. CSEL 53 (1910) 97-162.

**Breviculus collationis cum Donatistis** (Σύντομος παράθεσις συζητήσεως μετὰ Δονατιστῶν). Τὸ 412 μᾶλλον συνέταξε περίληψη τῶν συζητήσεων καὶ τῶν Πρακτικῶν τῆς συνόδου μεταξὺ καθολικῶν καὶ δονατιστῶν στὴν Καρθαγένη (411).

PL 43, 613-706. CSEL 53 (1910) 39-92. Sch 195 (1972).

**De spiritu et littera** (Περὶ πνεύματος καὶ γραμματος). Κείμενο τοῦ ἔτους 412. Ἐκθέτει γιὰ πρώτη φορὰ τὶς ἀπόψεις του γιὰ τὴν σχέση νόμου καὶ πνεύματος, νόμου καὶ χάριτος. Ὁ νόμος προετοιμάζει τὴν ἔλευση τῆς χάριτος καὶ ἡ χάρη συντελεῖ στὴν ἐφαρμογὴ τοῦ νόμου.

PL 44, 201-246. CSEL 60 (1913) 155-229.

**De fide et operibus** (Περὶ πίστεως καὶ ἔργων). Περὶ τὸ 412/413 ἔγραψε περὶ τῆς ἀνάγκης τῶν καλῶν ἔργων γιὰ τὴν σωτηρία.

PL 40, 197-230. CSEL 41 (1900) 33-97.

**De civitate Dei, libri 22** (Περὶ τῆς πολιτείας τοῦ Θεοῦ, βιβλία 22). Ἔργο πολυσήμαντο γιὰ τὴν ἱστορία τῆς ἀρχαίας χριστιανικῆς ἀπολογητικῆς, τῆς λαϊκῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως καὶ τῶν θεολογικοφιλοσοφικῶν καὶ ἐκκλησιολογικῶν ἀντιλήψεων τοῦ Αὐγουστίνου. Ἐκδόθηκε τμηματικά ἀπὸ τὸ 414 ἕως τὸ 426/7 καὶ διακρίνεται σὲ δύο μέρη. Στὸ πρῶτο ἀνασκευάζεται ὁ παγανισμὸς καὶ κυρίως ἡ ἀντίληψή του ὅτι γιὰ τὰ δεινὰ τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας (*civitas terrena*) εὐθύνονται οἱ χριστιανοί. Στὸ δεύτερο παρουσιάζεται ἡ ὅλη θεία οἰκονομία (*civitas Dei*) μέχρι τὸν Ε΄ αἰῶνα. Γίνεται θεώρηση ἐγκυκλοπαιδικὴ τῆς ὅλης πορείας τῆς ἱστορίας, πὺ ἀρχίζει μὲ τὴν δημιουργία. Ἡ κοσμικὴ πολιτεία (*civitas diaboli*) ἰδρύεται μὲ τὸν Κάιν καὶ ἡ πολιτεία τοῦ Θεοῦ (*civitas Dei*) μὲ τὸν Ἀβελ. Στὸ μεγαλύτερο μέρος ἡ σύνθεση ἀποτελεῖ ἀπολογητικὴ καὶ λαϊκοφιλοσοφικὴ θεολογία μὲ σχολαστικὴ ἐνίοτε τάση. Ἔργο

πολυδιαβασμένο και πολυσυζητημένο, μάλιστα για την σχέση κράτους και Ἐκκλησίας, ιστορίας και Ἐκκλησίας.

*PL* 41, 13-804. *CSEL* 40 (1899-1900). *CCL* 47-48 (1955). Μετάφραση ἑλληνική: Α. ΔΑΛΕΖΙΟΣ, Ἡ πολιτεία τοῦ Θεοῦ, Α'-Β', Ἀθήνα 1954-1956.

***Ad Orosium contra Priscillianistas et Origenistas*** (Πρὸς Ὁρόσιον κατὰ Πρισκιλλιανῶν καὶ Ὁριγενιστῶν). Εὐκαιριακὰ καὶ συνοπτικὰ ἀσχολήθηκε, τὸ 415, μὲ πρισκιλλιανικὲς καὶ ὠριγενιστικὲς ἀντιλήψεις, ὅπως ἡ αἰώνια κόλαση καὶ ἡ δημιουργία ἐκ τοῦ μηδενός.

*PL* 42, 669-678.

***De natura et gratia*** (Περὶ φύσεως καὶ χάριτος). Γράφηκε περὶ τὸ 415 ὡς ἀπάντηση στὸ *De natura* τοῦ Πελαγίου.

*PL* 44, 247-290. *CSEL* 60 (1913) 233-299.

***Tractatus 124 in Ioannis Evangelium*** (Πραγματεῖαι 124 εἰς τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Ἰωάννου). Πρόκειται γιὰ οἰκοδομητικοερμηνευτικὰ κηρύγματα, ποὺ λέχθηκαν, πολὺ γενικά, μεταξὺ 416 καὶ 420 ἢ καὶ ἀργότερα.

*PL* 35, 1379-1970. *CCL* 36 (1954).

***De gestis Pelagii*** (Περὶ τῶν συζητήσεων περὶ τοῦ Πελαγίου). Τὸ 417 παρουσιάζει τὶς ἀποφάσεις τῆς συνόδου Διοσπόλεως, ὅπου καταδικάσθηκε ὁ Πελάγιος.

*PL* 44, 319-360. *CSEL* 42 (1902) 51-122.

***De gratia Christi et de peccato originali*** (Περὶ τῆς χάριτος τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος). Τὸ 418 ἔγραψε μὲ ἀφορμὴ ἀπόψεις τοῦ Πελαγίου, ποὺ ἀπέρριπτε τὴν αὐτοτέλεια τῆς θ. χάριτος καὶ σχεδὸν τὴν ταύτιζε πρὸς τὴν ἐλεύθερη βούληση.

*PL* 44, 359-416. *CSEL* 42 (1902) 125-206.

***De continentia*** (Περὶ ἐγκρατείας). Ἐπιστολικὸ δοκίμιο περὶ τοῦ θεῖου ἀγαθοῦ τῆς ἐγκράτειας, γραμμένο περὶ τὸ 418.

*PL* 40, 349-372. *CSEL* 41 (1900) 139-183.

***Contra sermonem Arianorum*** (Ἐναντίον Λόγου τινὸς Ἀρειανῶν). Τὸ 418, μὲ τὴν εὐκαιρία μιᾶς Ὁμιλίας ἀρειανικῆς, ἔγραψε γιὰ τὴν ὁμοουσιότητα τῶν Τριῶν θείων προσώπων.

*PL* 42, 683-708.



**Locutiones in Heptateuchum** (Λόγοι [δι' ιδιωματισμούς] εἰς Ἑπτάτευχον). Ἐπεξήγηση δυσνόητων διατυπώσεων. Μᾶλλον μετὰ τὸ 419.

PL 34, 485-824. CSEL 28, 1 (1894) 507-629 καὶ 28,2 (1895) 1-506 . CCL 33 (1958) 1-377, 381-465 (καὶ τὸ 1987).

**De adulterinis coniugiis** (Περὶ μοιχικῶν συζυγιῶν). Περὶ τὸ 419/420 ἔγραψε γιὰ ν ἀποκλείσει καὶ τὴν μοιχεία ὡς λόγῳ διαζυγίου, μολονότι δὲν αἰσθανότανε ἀπόλυτα σίγουρος γιὰ τὴν ἄποψή του.

PL 40, 451-486. CSEL 41 (1900) 347-410.

**De anima et eius origine** (Περὶ τῆς ψυχῆς καὶ τῆς προελεύσεως αὐτῆς). Περὶ τὸ 419-420 ἀντέκρουσε τὸν κατήγορό του Βικέντιο Βίκτωρα καὶ ἀπέρριψε τὴν ἄποψη περὶ ἀπορροῆς (τῶν φιλοσόφων καὶ Μανιχαίων) καὶ προϋπάρξεως τῆς ψυχῆς.

PL 44, 475-548. CSEL 60 (1913) 303-419.

α) **Gesta cum Emerito Donatista** (Ἀναφορὰ - περίληψις διαβουλεύσεων μὲ τὸν Δονατιστὴν Ἑμέριτον).

β) **Contra Gaudentium Donatistarum episcopum** (Κατὰ ἐπισκόπου τῶν Δονατιστῶν Γαυδεντίου). Γραμμένα τὸ πρῶτο τὸ 418 καὶ τὸ δεύτερο μεταξὺ 419-420, εἶναι μᾶλλον τὰ τελευταῖα τοῦ Αὐγουστίνου ἀντιδονατιστικὰ κείμενα.

PL 43, 697-706 καὶ 707-758. CSEL 53 (1910) 181-191 καὶ 201-274.

**Contra duas epistulas Pelagianorum** (Ἐναντίον δύο Ἐπιστολῶν Πελαγιανῶν). Περὶ τὸ 420 ἔλαβε δύο ἐπιστολὰς τοῦ πελαγιανοῦ Ἰουλιανοῦ Aiclanum, ὅπου τοῦ ἀποδίδονταν μανιχαϊκὲς ἀντιλήψεις (κατὰ τῆς ἐλευθέρας βουλήσεως, κατὰ τοῦ γάμου κ.ἄ.), τίς ὁποῖες ἀποκρούει.

PL 44, 549-638. CSEL 60 (1913) 423-470.

**Contra adversarium Legis et Prophetarum** (Κατὰ πολεμίου τοῦ Νόμου καὶ τῶν Προφητῶν). Ἡ ἐπιβίωση μαρκιωνιτικῶν ἀντιλήψεων καὶ διὰ τὴν περιφρόνηση τῆς ΠΔ τὸν ὁδήγησαν στὴν σύνταξιν, τὸ 420, ἀνασκευῆς τους.

PL 42, 603-666.

**De nuptis et concupiscentia** (Περὶ γάμου καὶ σαρκικῆς ἐπιθυμίας). Πάλι ἀνασκευάζει τίς ἐναντίον του κατηγορίες, ποὺ ἐκ νέου διατύπωσε ὁ πελαγιανὸς Ἰουλιανός. Ἀποδέχεται τὸν γάμο καὶ θεωρεῖ κακὸ μόνον τὴν ἐκτροπὴ τῆς ἐπιθυμίας - ἡδονῆς.

PL 44, 413-477. CSEL 42, 2 (1902) 209 319.

***Contra Iulianum, libri 6*** (Κατὰ Ἰουλιανοῦ, βιβλία 6). Ὁ Ἰουλιανός, θεωρητικός τοῦ Πελαγianiσμοῦ, ἔγραψε τὸ 421 4 βιβλία κατὰ τῶν ἀποψέων τοῦ Αὐγουστίνου, ὁ ὁποῖος ἀμέσως ὑπερασπίσθηκε τὸν ἑαυτό του μὲ τὴν παροῦσα εἰδική μελέτη, ποὺ εἶναι ἡ σημαντικότερη ἀντιπελαγιανική του ἐργασία. Καὶ πάλι μελετῶνται θέματα, ὅπως τὸ προπατορικὸ ἁμάρτημα, τὸ βάπτισμα, ὁ γάμος, ἡ φιληδονία κ.ἄ.

PL 44, 641-874.

***Enchiridion ad Laurentium*** (Ἐγχειρίδιον πρὸς Λαυρέντιον). Ἔργο τῶν ἐτῶν 421 -3, ὅπου ἐξηγεῖ τὸν ἀμειβοῦς σύνδεσμο πίστεως, ἐλπίδας καὶ ἀγάπης.

PL 40, 231-290. CCL 46 (1966) 49-114.

***De octo Dulcitii quaestionibus*** (Περὶ ὀκτὼ ἐρωτημάτων Δουλσιτίου). Περὶ τὸ 424/5 ἔδωσε ἀπαντήσεις στὶς ἐρωτήσεις αὐτές, ἀπὸ τὶς ὁποῖες πρωτότυπη εἶναι μόνο ἡ πέμπτη.

PL 40, 147-170. CCL 44 A (1975).

***De cura pro mortuis gerenda*** (Περὶ τῆς φροντίδος τῶν νεκρῶν). Μεταξὺ 424 καὶ 425. Οἱ χριστιανοὶ χρήσιμο εἶναι νὰ θάπτονται πλησίον τῶν Μαρτύρων.

PL 40, 591-610. CSEL 41 (1900) 619-660.

***De gratia et libero arbitrio*** (Περὶ χάριτος καὶ ἐλευθέρας βουλήσεως). Γράφηκε περὶ τὸ 426 ὡς ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς μοναχοὺς τοῦ Ἀδραμυτίου καὶ ἐξηγεῖ συνοπτικὰ τὸ ἀναγκαῖο τῆς θείας χάριτος καὶ τὸ γεγονὸς τῆς ἐλευθέρας βουλήσεως.

PL 44, 881-911.

***De correptione et gratia*** (Περὶ ἐπιτιμήσεως καὶ χάριτος). Τὸ 426 ἔγραψε πάλι πρὸς τοὺς μοναχοὺς Ἀδραμυτίου περὶ τοῦ ὅτι, παρὰ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς χάριτος, εἶναι χρήσιμος καὶ ὁ ἀδελφικὸς στοὺς μοναχοὺς ἔλεγχος.

PL 44, 915-946.

***Retractationes*** (Ἀναθεωρήσεις). Ἔργο μεγάλης χρησιμότητος, γραμμένο τὸ 426/7. Στὸ τέλος τῆς ζωῆς του ὁ Αὐγουστίνος παρουσιάζει τὸ συγγραφικὸ του ἔργο (κυρίως τὰ βιβλία) χρονολογικὰ πρὸς κατανόηση τῆς ἐσωτερικῆς του πορείας (*Retract. Prol. 1*). Ἀποτιμάει, ἐπεξηγεῖ, διορθώνει καὶ δὲν διστάζει νὰ εἰπῇ ὅτι κάποια ἀπὸ τὰ παλαιὰ κείμενα

του δὲ χρειάζεται νὰ διαβάζονται. Στὸ εἶδος του ἀποτελεῖ *unicum* γιὰ τὴν καθόλου γραμματεία. Κλειδί γιὰ τὴν κατανόηση αἰτιῶν, συνθηκῶν καὶ σκοπιῶν συντάξεως πολλῶν ἔργων του.

PL 32, 583-656. CSEL 36, 2 (1902). CCL 67 (1984).

***Speculum de Scriptura sacra*** (Κάτοπτρον τῆς ἀγίας Γραφῆς). Συντάχθηκε ἴσως περὶ τὸ 427 καὶ συνιστᾷ συρραφή ἠθικῶν παραγγελμάτων ἀπὸ τὴν Γραφή.

PL 34, 887-1040. CSEL 12, 3 (1887) 3-285.

***Collacio cum Maximinum Arianorum episcopum*** (Συζήτησις μετὰ τοῦ ἀρειανοῦ Μαξιμίνου).

***Contra Maximinum Arianum*** (Κατὰ τοῦ ἀρειανοῦ Μαξιμίνου). Δύο ἀντιαρειανικά κείμενα τοῦ ἔτους 428, γραμμένα μὲ ἀφορμὴ συζήτηση μεταξὺ τοῦ ἀρειανόφρονος ἐπισκόπου Μαξιμίνου καὶ τοῦ Αὐγουστίνου.

PL 42, 709-814.

***De haeresibus*** (Περὶ αἱρέσεων). Ἀτελὲς ἔργο, τοῦ 428/9, ποὺ καταγράφει συνοπτικὰ 88 αἱρέσεις μέχρι τὴν αἵρεση τῶν Πελαγίου καὶ Καιλεστιίου. Γιὰ τὶς παλαιότερες αἱρέσεις ἐπαναλαμβάνει τὰ στοιχεῖα τοῦ Ἐπιφανίου Κύπρου καὶ τοῦ Φιλαστρίου Βρεσκίας.

PL 42, 21-50.

***De praedestinatione sanctorum*** (Περὶ τοῦ προορισμοῦ τῶν ἁγίων).

***De dono perseverantiae*** (Περὶ τοῦ δώρου τῆς ἐπιμονῆς). Δύο σύντομες ἀπαντήσεις, τοῦ ἔτους 429, πρὸς τοὺς Prosper καὶ Ἰλάριο, γιὰ νὰ δείξει τὴν προτεραιότητα τῆς θ. χάρις στὴν ἀποδοχὴ τοῦ θ. νόμου καὶ τὴν ἀνάγκη ἐμμονῆς εἰς αὐτόν.

PL 44, 959-1034.

***Contra secundam Juliani responsionem, opus imperfectum*** (Κατὰ Ἰουλιανοῦ δευτέρα ἀπάντησις). Ὁ Ἰουλιανός (Aeclanum), ποὺ εἶχε ἤδη γράψει κατὰ τοῦ Αὐγουστίνου, συντάσσει ἄλλα 8 βιβλία ἐναντίον του, μὲ πελαγιανικὲς βέβαια προϋποθέσεις, τὶς ὁποῖες ἐδῶ ἀνασκευάζει ὁ Αὐγουστίνος. Δὲν τελείωσε τὸ ἔργο, διότι τὸν πρόλαβε ὁ θάνατος.

PL 45, 1049-1608.

***Sermones*** (Λόγοι). Πρόκειται γιὰ τεράστιο ἀριθμὸ Ὁμιλιῶν (ἴσως γιὰ 3 χιλιάδες καὶ πλέον), ἀπὸ τὶς ὁποῖες τὰ χειρόγραφα παραδίδουν σχεδὸν πέντε ἑκατοντάδες, ἀλλὰ οἱ γνήσιες δὲν εἶναι οὔτε οἱ μισές. Με-

ρικές είχαν κυκλοφορηθεί ως έργidia οικόδομητικά ή απολογητικο-δογματικά. Καλύπτουν εύρύτατο φάσμα θεμάτων.

PL 38-39. PLS 2, 398-840 (γνήσιες) και 841-1364 (νόθες). CCL 41 (1961).

**Epistulae** (Ἐπιστολαί). Συγκροτήθηκε αρχικά σῶμα 270 Ἐπιστολῶν ἀπὸ τὸ ἔτος 411. Ἀπὸ αὐτὲς 53 ἀπευθύνονται στὸν Αὐγουστίνου. Ἡ ἔρευνα πρόσθεσε 35 ἀκόμα. Τὸ περιεχόμενό τους ἔχει μεγάλη ἀξία γιὰ τὴν ἱστορία, τὴν φιλολογία, τὴν θεολογία, τὴν φιλοσοφία, τὴν ἐσωτερικὴ τοῦ Αὐγουστίνου ἀνέλιξη καὶ τὴν ἐπεξήγηση ἀπόψεων του στὰ βιβλία του. Μερικὲς ἐπιστολὲς ἔχουν δοκιμακὸ χαρακτήρα.

PL 33. CSEL 34, 1 (1895) 34,2 (1898) 44 (1904) 57 (1911) 58 (1923) 88 (1979). *Nuova Bibliotheca Agostiniana* 21-23.

#### ΑΜΦΙΒΑΛΛΟΜΕΝΑ ΚΑΙ ΝΟΘΑ

Μικρὸς ἀριθμὸς ἀποδιδομένων στὸν Αὐγουστίνου ἔργων φιλοσοφικο-θεολογικῶν, Ὀμιλιῶν καὶ Ἐπιστολῶν θεωροῦνται ἀμφιβαλλόμενα, ἐνῶ πολὺ περισσότερα εἶναι σαφῶς νόθα. Στὰ τελευταῖα ὑπερτεροῦν οἱ Ὀμιλίαι (Sermones).

Βλ. CPL 361-386.

#### ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ ΕΡΓΩΝ ΑΥΓΟΥΣΤΙΝΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ

Ἔργα τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου μεταγλωττίσθηκαν στὴν ἐλληνικὴ, ἀλλὰ σχετικῶς ἀργά, μόλις ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ ΙΓ' αἰῶνα καὶ ἐξῆς. Ἔως τότε οἱ θεολόγοι τῆς Ἀνατολῆς μᾶλλον ἀγνοοῦσαν τὰ κείμενα τοῦ Αὐγουστίνου, μολοντί σποραδικὰ μνημονεύεται τὸ ὄνομά του καὶ δύο τρεῖς φορές παρατίθενται ἀσήμαντα χωρία του σ' ἐλληνικὲς πηγές. Ἀκόμη καὶ ὁ Φώτιος Κωνσταντινουπόλεως, πού τὸν ἀναιρεῖ καὶ πού τοῦ συγχώρησε τὴν παρέκκλιση τοῦ filioque, δὲν φαίνεται νὰ γνώριζε εὐρέως κείμενά του. Μεταφράσθηκαν τὰ ἔργα:

*De Trinitate* (Περὶ Τριάδος), πού μὲ ὑπόδειξη τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα Μιχαὴλ Β' Παλαιολόγου μετέφρασε ὁ Μάξιμος Πλανούδης. Ἔκδοση: Μ. Παπαθωμόπουλος - Ἰ. Τσάβαρη - G. Rigotti, Αὐγουστίνου *Περὶ Τριάδος, βιβλία πεντεκαίδεκα... ἅπερ ἐκ τῆς Λατίνων... μετήνεγκε Μάξιμος ὁ Πλανούδης*. Εἰσαγωγή, ἐλληνικὸ καὶ λατινικὸ κείμενο, γλωσσάριο, Α' -Β', Ἀθήνα 1995. Ὁ Μάξιμος Μαργούνιος († 1602) τὸ 1598 συνένταξε *Elucidatio librorum divi Augustini <De Trinitate>*, προ-

κειμένου νὰ δικαιολογήσει κυρίως τὴν σχετικὴ μὲ τὸ filioque διδασκαλία (Ἔκδοσι: G. Feldato, Massimo Margunio e il suo commento al <De Trinitate> di S. Augustino (1588), Brescia 1967, σσ. 120 -156). Συχνὰ ὁ Πλανούδης παραθέτει τὰ βιβλικὰ χωρία ὄχι κατὰ τὸ κείμενο τοῦ Αὐγουστίνου, ἀλλὰ βάσει τῆς ἑλλην. Κ.Δ.

*Contra Iulianum*, τοῦ ὁποίου μετέφρασε 5 ἀποσπάσματα ὁ Δημήτριος Κυδώνης, λίγο μετὰ τὰ μέσα τοῦ ΙΔ' αἰ. μένει ἀνέκδοτο (εἰς κώδ. Vat. gr. 606).

Ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ *Tractatus in Evangelium Iohannis*, πού μᾶλλον μετέφρασε ὁ Δημήτριος Κυδώνης (κώδ. Vat. gr. 667).

*Epistulae* 28 καὶ 82 (πρὸς Ἰερώνυμο) καὶ 142 (πρὸς Marcellinum), πού μετέφρασε (μερικῶς) ὁ Δημ. Κυδώνης (κώδ. Vat. gr. 677). Τὶς Ἐπιστολὲς 132 καὶ 137 πρὸς Volusianum μετέφρασε ὁ Πρόχορος Κυδώνης (†1368/9).

*Sententiae* (Γνωμικά). Ὁ μαθητὴς τοῦ Αὐγουστίνου Πρόσπερος Ἀκτανός (†455) συνέταξε *Liber Sententiarum*, δηλαδὴ ἀπὸ γνήσια ἔργα τοῦ Αὐγουστίνου Ἀνθολόγιο, πού μετέφρασε ὁ Δημ. Κυδώνης καὶ ἐξέδωκε ὁ Φιλολογικὸς Σύλλογος Παρνασός, Ἀθήνα 1996, σσ. 53-159). Δ. Καλαμάκης, Ἀνθολόγιον...

*De vera religione* (Περὶ τῆς ἀληθοῦς θρησκείας), πού μέρος του μετέφρασε ὁ Πρόχορος Κυδώνης (Vat. gr. 1096).

*De libero arbitrio*. Μὲ τὸν τίτλο «Περὶ τῆς αὐτεξουσιότητος» φέρεται μετάφραση τοῦ ἔργου (στὸ Vatic. gr. 609) ἀπὸ τὸν Πρόχορο Κυδώνη.

*De beata vita* (περὶ τῆς μακαρίας ζωῆς). Μετάφραση τμήματός του ἀποδίδεται στὸν Πρόχορο Κυδώνη (βλ. G. Mercati, *Noticiae di Procoro e Demetrio Cydone...* [Studi e Testi 56], Roma 1931, σ. 29).

*Κανὼν Αὐγουστίνου*. Μετάφραση (17<sup>ος</sup> αἰ.) κάποιου βυζαντινοῦ Αὐγουστιανοῦ μοναχοῦ.

*De gratia et libero arbitrio* (Περὶ χάριτος καὶ αὐτεξουσιότητος), τοῦ ὁποίου ἡ μετάφραση προσγράφεται στὸν Λουθηρανὸ Ἰωάννη Κασσομάτη (†1571) (Vat. gr. 1701).

Παράλληλα, ἔργα, πού ἐσφαλμένα ἀποδόθηκαν στὸν Αὐγουστίνου, μεταφράσθηκαν στὴν ἑλληνικὴ ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ ΙΓ' μέχρι καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΘ' αἰώνα. Ἰδιαίτερη προτίμηση ἐπιδείχθηκε γιὰ τὰ *Soliloquia animae ad Deum* (Μονόλογοι ἢ Μονολόγια), πού συνιστοῦν μεταγενέστερο συμπλήρωμα ἀπὸ κείμενα τοῦ Αὐγουστίνου καὶ ἄλλων συγγραφέων καὶ πού μετέφρασε ὁ Δημ. Κυδώνης μὲ τὸν τίτλο: «Τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστι-

νου επισκόπου *Ἰππῶνος, Προσευχαὶ πάνυ θεολογικαί, θεωρητικαὶ καὶ κατανυκτικαί, καλούμεναι Μονόλογοι, ὡς ἐπὶ σχήματι διαλέξεις πρὸς τὸν Θεόν, εἰς ὠφέλειαν καὶ σωτηρίαν τῶν διὰ προσευχῆς φιλοῦντων ἀεὶ τῷ Θεῷ συνεῖναι*» (κώδ. Ἑθνικ. Βιβλιοθ. Ἀθηνῶν 372). Τὸ κείμενο ἐκδόθηκε γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν ὁσιο Νικόδημο Ἀγιορείτη στὸ ἔργο του *Ἐπιτομὴ ἐκ τῶν Προφητοανακτοδαβητικῶν Ψαλμῶν...* (Κωνσταντινούπολις 1799, σσ. 193-254). Ὁ Νικόδημος, ποὺ ἔγραψε καὶ ποίημα (*Ἡρωοελεγεῖον*) ἐγκωμιαστικὸ γιὰ τὸν Αὐγουστίνου, ἐπεξεργάσθηκε τὴν ἔκδοση μὲ προτροπὴ τοῦ Πατριάρχου Νεοφύτου Ζ' (1798-1801). Ἐπεμβαίνει ὁμως στὸ κεφ. λβ' καὶ δὲν ἀποδίδει στὸν Αὐγουστίνου τὰ περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγ. Πνεύματος καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ, ὅπως ὁ Δ. Κυδώνης («ἐξ ἀμφοῖν»), ἐξηγώντας ὅτι αὐτὸ ἀποτελεῖ μεταγενέστερη προσθήκη. Κριτικὴ ἔκδοση τῆς μεταφράσεως τοῦ Κυδώνη ἐκπόνησε πρόσφατα ἡ Ἀ. Κόλτσιου-Νικίτα (Δημ. Κυδώνη μετάφραση τοῦ Ψευδοαυγουστινείου *Soliloquia...*, Ἀθήνα 2005).

Ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης, ἀγνοώντας τὴν ἔκδοση τοῦ Νικοδήμου, μετέφρασε τὸ ἴδιο ἔργο *Soliloquia* ἀπὸ ἄλλο πρωτότυπο καὶ τὸ ἐξέδωκε μὲ τὸν τίτλο: «*Κεκραγάριον... τοῦ Αὐγουστίνου... α. Μελέται. β. Μονόλογοι. γ. Τὸ περὶ τῆς τοῦ Χριστοῦ θεωρίας. Τὸ περὶ συντριβῆς τῆς καρδίας... Αἰνέσεις, Δεήσεις, Εὐχαριστίαι, Λειψία 1804 καὶ Μόσχα 1824* (ἀκολούθησαν ἐπανεκδόσεις του, ἐνῶ, μεταφερόμενο καὶ στὴν σύγχρονη δημοτικὴ ἀπὸ τὸν Π.Δ. Παπαδημητράκοπουλο, ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Βασ. Ρηγόπουλο, Θεσσαλονίκη 1973). Ὁ Εὐγ. Βούλγαρης συνέταξε καὶ βιογραφία τοῦ Αὐγουστίνου, ποὺ σώζεται στὸν ἀθωνικὸ κώδικα 6029, ἀριθμ. 216 (Παντελεήμονος 522).

Τὸ κείμενο-μετάφραση τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη τὸ ἐπεξεργάσθηκε καὶ τὸ ἔδωσε «εἰς μέτρα κατὰ τὴν τονικὴν βάσιν», σὲ καθαρὰ ποιητικὴ μορφή (ρυθμοτονικὰ μέτρα ποικίλα), ὁ ἁγ. Νεκτάριος Πενταπόλεως, μὲ τὸν τίτλο *Κεκραγάριον...*, Ἀθήνα 1910, σσ. 465.

Μενάγια Δ., *Τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου Δεήσεις πάνυ θεολογικαὶ καὶ πρὸς θεῖον ἔρωτα ἐπάγουσαι: Εὐαγγελικὸς Κήρυκας 8* (1864) 394-402· 445-459, 496-502, 551-555.

Τὸ ἔργο *Soliloquia*, μ' ἐντολὴ τῆς Propaganda Fidei, μετέφρασε σὲ δημώδη γλῶσσα καὶ ὁ Νεόφυτος Ροδινὸς καὶ ἐκδόθηκε μὲ τὸν τίτλο: *Τοῦ Αὐγουστίνου επισκόπου Ἰππῶνος Ἐγχειρίδιον μεθερμηνευθὲν ὑπὸ Νεοφύτου τοῦ Ροδινού τοῦ Κυπρίου, Ρώμη 1637 (καὶ 1671).*

Ὁ κώδικας 573 ff 110v-132 παραδίδει σὲ μετάφραση μέρος τοῦ ἔργου ἀπὸ κάποιον Αὐγουστίνου Χαλκό, τοῦ ΙΖ' αἰώνα.

Σύγχρονες ἀξιόλογες μεταφράσεις αὐγουστινείων ἔργων ἔχουμε:

*De civitate Dei* (Περὶ τῆς πολιτείας τοῦ Θεοῦ), πὺν μετέφρασε ὁ Ἀ. Δαλέζιος, Ἡ πολιτεία τοῦ Θεοῦ, τόμοι Α'-Β', Ἀθήνα 1954-1955.

*Confessiones* (Ἐξομολογήσεις), πὺν μετέφρασε ὁ ἴδιος Ἀ. Δαλέζιος, Ἐξομολογήσεις, Α'-Β', Ἀθήνα 1933. Τοῦ ἰδίου ἔργου ἔδωκε μετάφραση στὴν δημοτικὴ ἡ Φραγκίσκη Ἀμπαζοπούλου, Ἐξομολογήσεις, Α'-Β', Ἀθήνα 1999 (Ἔκδ. Πατάκη).

Ἀντίθετα μὲ ὅ,τι συνέβη στὸν ἑλληνόφωνο χῶρο, οἱ Ρῶσοι θεολόγοι ἐνδιαφέρθηκαν πολὺ ἔντονα γιὰ τὰ κείμενα τοῦ Αὐγουστίνου, τὰ σπουδαιότερα καὶ περισσότερα τῶν ὁποίων μεταφράσθηκαν στὴν ρωσικὴ ἀπὸ τὴν δεκαετία τοῦ 1780 ἕως τὸ 1917, μὲ πρωτοβουλία κυρίως τῶν Α.Ι. Bulgakov καὶ Α.Ι. Cekanovskij, κεφαλῶν τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἀκαδημίας τοῦ Κιέβου, στὴν ὁποία ἡ ἐπίδραση τῆς αὐγουστίνειας ἀρχικὰ καὶ τῆς σχολαστικῆς θεολογίας μετὰ ὑπῆρξε βαθύτατη.

## ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

### *Γενικά Βιογραφικά*

BONNARDIÉR LA A.-M., *Recherches de chronologie augustinienne*, Paris 1965. MARROU HENRI-IRÉNÉE, *Saint Augustin et l'augustinisme*, Paris 1973. BROWN P., *Augustine of Hippo. A Biography*, Faber London 1969. BREZZI P., *Il superamento dello schema Agostin nella storiografia medievale*, Torino 1975. TRAPÉ AGOSTINO, *S. Agostino, l'uomo, il pastore, il mistico*, Fessano 1976. PINCHERLE H., *Vita di sant Agostino*, Bari, Laterza 1980. MARROU H.-I., *Augustinus und das Ende der antiken Bildung* (έκδ. Goette J.), Paderborn Schöningh 1981). MARSHALL MICH., *The testless heart. The life and influence of st. Augustine*, Grand Rapids, Mich. Eermans 1987. STARNES COLIN, *Augustin's conversion: a guide to the argument of Confessions I-IX*, Waterloo Univ. Press. 1990. *Saint Augustin. Expositio du Congrès... a Toulouse* 1987. BONNER G., *Gods degree and man's destiny...*, London Variorum Reprints 1987. BOUMAN J., I, *Augustinus. Lebensweg und Theologie*, Giesen Brunnen, Verl. 1987. CHADWICK H., *Augustine*, Oxford Univ. Pr. 1986. BOEFT J. DE - DORT J. VAN (έπιμέλεια), *Augustiniana Iraiectina. Communications presentées au Colloque... d' Utrecht* (1986), Paris, Etudes Augustiniennes 1987. *Congresso intern su s. Agostino* (Roma 1986), I-III, Roma Inst. Patrist. Augustinianum 1987. *L' Umanismo di sant Agostino. Atti del congresso*, Bari Levante Ed. 1988. DESCH W., *Augustins Confessiones. Beobachtungen zu Motivbestand und Gedankenbewegung*, Frankfurt Lang 1988. LAWLESS G., *Augustine of Hippo and his monastic rule*, Oxford Clarendon 1987. *Internationales Symposium über den Stand der Augustinus-Forschung* (1987) (έκδ. C. MAYER-K. H. CHELIUS), Würzburg Augustinus-Verl. 1989. RANSON P. (εὐθύνη), *Saint Augustin*, Lausanne-Paris 1988. CREMONA C., *Augustinus. Eine Biographie* (μεταφρ. M. Haag), Zurich Benziger 1988. KIRWAN CHR., *Augustine*, London Routledge 1989. DONNELLY D.F. - SCHERMAN M.A., *Augustines De civitate Dei. An annotated bibliography of modern criticism: 1960-1990*, New York Lang 1991. DASSMANN E., *Augustinus: Heiliger und Kirchenlehrer*, Stuttgart Kohlhammer 1993. FLASCH K., *Augustin. Einführung in sein Denken*, Stuttgart Reclam 1994. *Agostino vescovo (395-1995): Associazione Storico-Culturale s. Agostino*, Cassago Brianza 1996. BROWN P., *Augustinus von Hippo. Eine Biographie* (από άγγλικά), München 2000. LANCEL S., *Saint Augustin*, Paris Fayard 1999. GEERLINGS W., *Augustinus. Leben und Werk. Eine bibliographische Einführung*, Paderborn Schöningh 2002. *Augustine and Manichaeism in the Latin*



West... *Symposium... of Manichaeic Studies*, Leiden Brill 2001. «*Augustinus Afer*». Saint Augustin: africanité et universalité. Actes du colloque..., Alger Annaba..., Fribourg, Éd. Universitaires 2003. CHADWICK H., Augustine. A very short introduction, Oxford Univ. Pr. 2001. O' DONNELL J.J., Augustine. A new biography, New York, ECCO 2005.

#### Φιλολογικά - Ἱστορικά

COURCELLE P., Les <Confessions> de st. Augustin dan la tradition littéraire. Antecedents et posterite, Paris 1963. PICARD G.-CH., La Carthage de st. Augustin, Paris 1965. VERHEIJEN LUC M. J., La Regle de s. Augustin, I-II, Paris 1967. PELLEGRINO M., Le Confessiones di s. Agostino. Studio introduttivo, Roma 1972. BORGOMEIO PASQUALE, L' Église de ces temps dans la predication de st. Augustin, Paris 1972. BONNER GERALD, Augustine and modern research on Pelagianism, Willanova 1972. BLUMENKRANZ BERN., Die Judenpredigt Augustins. Ein Beitrag zur Geschichte der judisch-christl. Beziehungen in den ersten Jh., Basel 1973. DIVJAK JOH., Die handschriftliche Überlieferung der Werke des hl. Augustinus, IV. Spanien und Portugal, Wien 1974. VERBRAGEN P., Études critiques sur les Sermons authentiques de st. Augustin (*Instrumenta Patristica* XII), Stenbrugis 1976. KURTZ R., Die handschriftliche Überlieferung der Werke des hl. Augustinus, V 1: Bundesrepublik Deutschland und Westberlin..., Wien, Österr. Akademie der Wissenschaften 1976. Les lettres de s. Augustin decouverts par I. Diviak. Communications présentées au colloque de 20-21 sept. 1982, Paris Et. Augustiniennes 1983. BURKE VER., Augustins quest of wisdom: his life, thought and works, Albany New York, Magi Books 1993. MORGENSTERN FR., Die Briefpartner des Augustinus von Hippo: prosopographische..., Bochum, Brockmeyer 1993. BOLBEAU FR., Sermons ineditis de s. Augustin preches en 397: RB 101 (1991) 240- 256 102 (1992) 43-74, 267-297 103 (1993) 307-338. SUMRULD W., Augustine and the Arians..., London Associated Pr. 1994. RIZZOLATO L.F., Capitoli di retorica agostiniana, Roma 1994. HENNINGS R., Der Briefwechsel zwischen Augustinus und Hieronymus..., Leiden - New York, Brill 1994. HEIDL GYORGY, Origen's influence on the young Augustine..., Louaize (Lebanon) Notre Dame Univ. 2003. BALIDO G., Strutture logico-formale e analisi linguistiche di testi agostiniani, Roma Ist. Patr. Augustinianum 1998. HOMBERT P.-M., Nouvelles recherches de chronologie augustiniennne, Paris, Turnhout Brepols 2000.

#### Φιλοσοφία-Θεολογία

ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΕΥ., Ὁ ἅγ. Αὐγουστίνος καὶ ἡ φιλοσοφία τῆς θρησκείας, Ἀθήνα 1955 (ἀνάτυπο ἀπὸ Ἑκκλησία). GUITTON J., Le temps et l' éternité

chez Plotin et st. Augustin, Paris 1971. BUMILLER D., Augustinus. Skizze eines neuen Christentums aus Elementen seiner Philosophie, Stuttgart Ver. Urachaus 1977. MEIJERING E. P., Augustin über Schöpfung, Ewigkeit und Zeit..., Leiden, Brill 1979. MATTHEWS A. W., The developpment of st. Augustine. From Neoplatonism to Christianity, 386-391 A.D., Washington Cath. Univ. Pr. of America 1980. BUBACZ B., St. Augustine's theory of knowledge; a contemporary analyse, New York-Toronto Edwin Meller Pr. 1981. RUEF H., Augustin über Semiotik und Sprache..., Bern, Wyss Erben 1981. ΔΑΠΑΚΗ Μ., 'Η γένεση τῆς ἐννοίας τοῦ ἀτόμου μέσα στοῦ ἔργο τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου: *Ἐποπτεία* 70 (1982) 667-683. VIRGILLO D., Sant' Agostino, I: Itinerario filosofico; II: Cristianesimo et filosofia, Soveria Mannelli Ed. Rubbetino 1982. CAMBRONNE P., Recherches sur la structure de l' imaginaire dans les Confessions de s. Augustin, Paris 1982. BRUNN E. ZUM, Le dilemme de l' être et du néant chez s. Augustin. Des premiers dialogues au Confesssions, Grüner Amsterdam 1984. SCHMIDT ERNST A., Zeit und Geschichte bei Augustin, Winter Heidelberg 1985. PEGUEROLES J., San Augustin, un platonismo christiano, Bibl. Univ. di filos. V., Barcelona Publicati Univ. 1985. HOEL-SCHER L., The reality of the mind..., London Roubledge-Kegan Paul 1986. MARROU H.-I., Sant' Agostino e la fine della cultura antica, Milano Jaca Book 1987. CREMONA CARLO, Augustin d Hippone. La raison et la foi, Paris Téqui 1987. OROZ RETA J., San Agustin. Cultura clasica y cristianismo, Salamanca Publ. de la Pontif. Univ. 1988. MONDIN BATTISTA, Il pensiero di Agostino. Filosofia, theologia, cultura, Roma Città Nuova 1988. BONANATI ENAICA, S. Agostino: esistenza, inquietudine, pace..., Torino Tolozi 1989. MADER IOAHANN, Aurelius Augustinus. Philosophie und Christentum, St. Pölsten Verl. Nieder-Österr. Pressehaus 1991. ARENDT HAN., Le concept d' amour chez Augustin: essai d' interprétation philosophique, Paris, Rivages 1999. BERMON EMM, Le «cogito» dans la pensée de s. Augustin, Paris, Vrin 2001. BOURKE V.J., Augustine's love of Wisdom: an introspective Philosophy, Burdne Univ. Pr. 1992. MATTHEWS G.B., Thought's ego in Augustine and Descartes, Ithaca New York Cornel Univ. Pr. 1992. KELLER A., Aurelius Augustinus und Musik..., Würzburg Augustinus-Ver. 1993. BEIERWALTES W., Agostino e il neoplatonismo cristiano, Milano, Vita e Pensiero 1995. CARY PH.S., Augustine's invention of the inner self. The legacy of a christian platonist, New York, Oxford Univ. Pr. 2000. BERMON E., Le «cogito» dans la pensée de s. Augustin, Paris Vrin 2001. QUINN J.M., A companion to the «Confessions» of s. Augustine, Bern-Frankfurt Lang 2002. HANBY M., Augustine and modernity, London Routledge 2003. BÖHM W. (ἐκδ.), Aurelius Augustinus und die Bedeutung seines Denken für die Gegenwart, Würzburg Ergen Verl. 2005

Φιλοσοφικά

SCHÖPF A., Augustinus. Einführung in sein Philosophieren, München 1970. PÉPIN JEAN, «Ex Platoniorum persona». ...tudes sur les lectures philosophiques de st. Augustin, Amsterdam 1977. BLÁZQUEZ FERNÁNDEZ N., Introducción a la filosofía de San Agustín, Madrid Inst. Pontif. de Teol. Filos. 1984. SCHMIDT ERNST A., Zeit und Geschichte bei Augustin, Heidelberg, Winter 1985. FISCHER NORBERT, Augustins Philosophie der Endlichkeit bei Bonn Bouvier 1987. HERRMANN FR.-WILH., Augustinus und die Phänomenologische Frage nach der Zeit, Frankfurt/Main Klostermann 1992. BETTETINI MARIA, La misura delle cose: Struttura e modelli dell'universo secondo Agostino d'Ipbona, Milano Rusconi 1994. MÜLLER CHR., Geschichtsbewusstsein bei Augustinus: Ontologische, anthropologische und universalgeschichtlich-heilgeschichtliche Elemente einer Augustinischen «Geschichtstheorie», Würzburg Augustinus-Verlag 1993. BURT D. X., Augustine's world. An introduction to his speculative philosophy, Lanham, Univ. Pr. 1996. MADEÇ G., Saint Augustin et la philosophie..., Paris, Institut d' Ét. Augustiniennes 1996. CATAPANO G., Il concetto di filosofia nei primi scritti di Agostino..., Roma, Ist. Patr. Augustinianum 2001. MEYER W., Augustins Frage «Was ist denn Zeit?» Würzburg Königshausen-Neumann 2004. TRELENBERG J., Das Prinzip «Einheit» bei frühen Augustinus, Tübingen Mohr 2004.

Θεολογικά

NTEDKA J., L' évolution de la doctrine du purgatoire chez st. Augustin, Paris 1966. TESELLE EUGENE, Augustin the Theologian, London 1970. CONGAR YVES M. J., L' Église. De st. Augustin à l'époque moderne (Hist. du Dogme 20) 1970. LAMIRAND ÉM., La situation ecclésiologique des Donatistes d' après s. Augustin..., Ottawa 1972. VANNESTE ALF., The Dogma of Original Sin, Bruxelles - Paris - Louvain 1975. RATZINGER J., Popolo e casa di Dio in sant Agostino, Milano, Jaca Book 1978. WIELAND W., Offenbarung bei Augustinus, Mainz, Grünewald Verl. 1978. HAERING H., Die Macht des Bösen. Das Erbe Augustins, Zürich, Benziger 1979. NORONHA GALVO H., Die existenzielle Gotteserkenntnis bei Augustin. Eine hermeneutische Lektüre der Confessiones, Einsiedeln Johannes Verl. 1981. BOCHET I., Saint Augustin et le désir de Dieu, Paris, Ét. Augustiniennes 1982. EVANS G.R., Augustine on evil, Cambridge Univ. Pr. 1982. GAMBLE R. C., Augustinus contra Maximus. An analysis of Augustines anti-Arian writings (Διατριβή), Basel 1985. RIGBY P., Original sin in Augustine's Confessions, Ottawa Univ. Pr. 1987. SCHNAUBELT J.-VAN FLETEREN F., Collectanea Augustiniana. Augustine, second founder of the faith, Bern Lang 1990. VANNIER M.R., <Creatio, conversio,

formatio> chez s. Augustin, Fribourg (*Paradosis* 31) 1991. BENTIVEGNA GIUS., Effusion du Saint-Esprit et dons charismatiques: le témoignage de s. Augustin, Coll. Chemin neuf Nouan-le-Fuzelie Pneumathèque 1992. HARRISON CAROL, Beauty and revelation in the thought of S. Augustine, Oxford Univ. Press 1992. MADEC GOUL., Le Dieu d' Augustin, Paris, Éd. du Cerf 1998. SIMONELLI C., La risurrezione nel De Trinitate di sant' Agostino. Presenza, formazione, funzione, Roma 2001. SUMRULD W.A., Augustine and the Arians. The Bishop of Hippo's encounters with Ulfilan Arianism, London Assoc. Univ. Pr. 1994. FERRADO G., Lo Spirito e Cristo nel commento al Quarto Vangelo... di sant' Agostino, Città del Vaticano 1997. SEELBACH L., «Das weibliche Geschlecht ist ja kein Gebrechen...». Die Frau und ihre Gottebenbildlichkeit bei Augustin, Würzburg Augustin Verl. 2000. BOUTON - TOUBOULIC A.-I., L' ordre caché. La notion d' ordre chez saint Augustin, Paris Inst. d' Ét. Augustiniennes 2004. KAPUSTA P., Articulating creation, articulating «Kerugma»..., Bern-Frankfurt Lang 2005.

### Τριαδολογία

BOURASSA F., Théologie trinitaire chez S. Augustin: *Greg* 58 (1977) 675-718· 59 (1978) 375-412. GENN F., Trinität und Amt nach Augustinus, Einsiedeln Johannes Verl. 1986. SMALBRUGE MATTHIAS, La nature trinitaire de l' intelligence augustinienne de la foi, Amsterdam Rodopi 1988. LA CUENA C.M., God for us. The Trinity and Christian Life, S. Francisco 1991. BRACHTENDORF J. (ἐκδότης), Gott und sein Bild. Augustin's De Trinitate im Spiegel gegenwärtiger Forschung, Paderborn 2000. STUDER B., Augustinus De Trinitate. Eine Einführung, Paderborn F. Schöningh 2005. STUDER B., Augustinus «De Trinitate». Ein Einführung, Paderborn Schöningh 2005.

### Χριστολογία

BAVEL T.J. VAN, Die Einheit des «Totus Christus» bei Augustinus (*Casicianum* 30), Würzburg 1975. GEEARLINGS WILHELM, Christus Exemplum. Studien zur Christologie und Christusverkündigung Augustins, Mainz 1978. RÉMY G., Le Christ médiateur dans l' oeuvre de s. Augustin, Paris 1979. VERWILGHEN A., Christologie et spiritualité selon s. Augustin. L' Hymne aux Philippiens, Paris Beauchesne 1985. DROBNER H. R., Person - Exegese und Christologie bei Augustinus. Zur Herkunft der Formel una Persona, Leiden Brill 1986. MADEC G., La patrie et la Voie. Le Christ dans la vie et la pensée de s. Augustin, Paris Desclée 1989. MCGUCKIN J., Did Augustine's christology depend on Theodore of Mopsuestia: *RSLR* 25 (1989) 444-457. ROSENBERGER M., Der Weg des Lebens. Zum Zusammenhang von Christologie

und Spiritualität in der Verkündigung des hl. Augustinus, Regensburg, Pustet 1996. TOOM I., Thought clothed with sound. Augustine's christological hermeneutics in «De doctrina christiana», Bern, Frankfurt Lang 2002.

### *Ἡ Θεία Χάρις*

MANDOUZE ANDRÉ, St. Augustin. L' aventure de la raison et de la grâce, Paris 1968. TRAPÉ AGOSTINO, Introduzione alla dottrina della grazia..., I, Roma Città Nuova 1987. Καὶ τ. II, 1990. STUDER B., Gratia Christi-Gratia Dei bei Augustinus von Hippo. Christozentrismus oder Theozentrismus?, Roma 1993. HOMBERT P.-M., Gloria gratiae: se glorifier en Dieu: principe et fin de la théologie augustinienne de la grâce, Paris, Inst. d' Ét. Augustiniennes 1996. LÖSSL JOSEF, Intellectus gratiae. Die erkenntnistheoretische und hermeneutische Dimension der Gnadenlehre Augustins von Hippo, Leiden Brill 1997. CRESWELL D. R., St. Augustine's dilemma: grace and eternal law in the major works of Augustine, Frankfurt am Main, Lang 1997. DRECOLL V. H., Die Entstehung der Gnadenlehre Augustins, Tübingen, Mohr 1999. LETTIERI G., L' altro Agostino. Ermeneutica e retorica della grazia dalla crisi alla metamorfosi del «De doctrina christiana», Brescia Morcelliana 2001. OGLIARI D., «Gratia e certamen». The relationship between grace and free will..., Leuven Peeters 2003.

### *Τὰ μυστήρια*

GROSSI V., La liturgia battesimale in S. Agostino, Roma 1970. GIACOBBI A., La Chiesa in s. Agostino, I: Mistero di comunione, Univ. Lateran. Roma 1978. SCHMITT E., Le mariage chrétien dans l' oeuvre de s Augustin. Une théologie baptismale de la vie conjugale, Paris Ét. Augustiniennes 1983. FRANZ EGON., Das Opfersein Christi und Opfersein der Kirche. Der Opferbegriff Augustins als Beitrag zum Verständnis der Eucharistie..., Bern Lang 1988. SCHAECHTERLE TR., Das Verständnis des allgemeinen Priestertum bei Augustin, Heidelberg 1989 (διατριβή). GROSSI V., La catechesi battesimale agli inizi del V secolo: le fonti agostiniane, Roma Inst. Patristicum Augustinianum 1993. RIST JOHN M., Augustine: ancient thought baptized, Cambridge Univ. Press 1994. BACCHI L.FR., The theology of ordained ministry in the letters of Augustine of Hippo, San Francisco Calif. 1998.

### *Ἑρμηνευτική*

MARGERIE DE B., Introduction à l' étude de l' exégèse, III. St. Augustin, Paris 1983. SIMONETTI M., Sulla tecnica esegetica di Agostino...: Aug 25 (1985) 185-203. POLLMANN K., Doctrina christiana. Untersuchungen zu den

Anfängen der christlichen Hermeneutik ..., Freiburg (*Paradosis* 41) 1996. DELAROCHE BR. S. Augustin lecteur et interprète de s. Paul..., Paris Inst. d'Études Augustiniennes 1996. MARAFIOTI D., Sant' Agostino e la nuova alleanza. L'interpretazione agostiniana di Geremia 31, 31-34..., Roma Morcelliana 1995. FIEDROWICZ M., «Psalmus vox totius Christi». Studien zu Augustins «Enarrationes in Psalmos», Freiburg im Br. Herder 1997. Augustine. Biblical exegete. Ήκδ. Fr. Van Fleteren..., Bern, Frankfurt Lang 2001. MARTIN TH. F., Rhetoric and exegesis in Augustine's Interpretation of Romans 7, 24-25a, Lewiston (N.Y.) Mellen 2001. GENOVESE AR., S. Agostino e il Cantico dei Cantici. Tra esegesi e teologia, Roma Ist. Patr Augustinianum 2002. BERROUARD M.-FR., Introduction aux homélies de saint Augustin sur l' évangile de saint Jean, Paris Inst. d' Ét. Augustiniennes, Turnhout Brepols 2004. BOCHET I., «Le firmament de l' écriture». L' herméneutique augustiniennne, Paris Inst d' Ét. Augustiniennes 2004.

#### Ἀνθρωπολογία - Ἠθική

CROSS JUL., Entwicklungsgeschichte des Erbsündendogmas, I-III, München-Basel 1963, 1971, 1973. O CONNELL R.J., Augustine's early theory of man, A.D. 386-391, Cambridge, Mass. 1969. RIGOBELLO A., Linee per una antropologia prescolastica, Padova 1972. SAGE A., La vie religieuse selon St. Augustin, Paris 1972. COYLE J. K., Augustine's «De moribus Ecclesiae catholicae» (*Paradosis* 25), Freiburg 1978. SCANAVINO G., La nostra avventura. Rilettura delle Confessioni di s. Agostino, Palermo Augustinus 1985. O' CONNELL R.J., The origin of the soul in st. Augustin's later works, New York Fordam Univ. Pr. 1987. CANNING RAY., The unity of love for God and neighbor in st. Augustine, Heverlee-Leuven 1993. HÖLSCHER LUD., Die realität des Geistes: eine Darstellung... für die geistige Substantialität der Seele, Heidelberg, Winter 1999. GIRARD J.-M., La mort chez s. Augustin..., Fribourg Éd. Univ. 1992. KÖSSLER MATT., Empirische Ethik und christliche Moral..., Würzburg, Königshausen-Neumann 1999. BRACHTENDORF JOH., Die Struktur des menschlichen Geistes nach Augustin: Selbstreflexion und Erkenntnis Gottes in De Trinitate, Hamburg, Meiner 2000. CARCÍA ALVAREZ J., Expérience de Dieu et communauté. Suivre le Christ à l' école de s. Augustin, Paris Éd. du Cerf 1994. DATTRINO L., Il matrimonio secondo Agostino: Contrato, sacramento e casi umani, Milano, Ares 1995. MARIE-ANCILLA S., La Règle de s. Augustin. Paris, Éd. du Cerf 1996. BOST D., Saint Augustin et la vie monastique, Paris Publisud 2000.

## Κοινωνιολογικά

MARKUS ROBERT A., *Saeculum. History and Society in the Theology of st. Augustine*, London-Cambridge 1970. FORTIN ERN. L., *Political idealism and christianity in the thought of st. Augustine*, Villanova 1972. CAVALLA F., *Scientia, sapientia ed esperienza sociale...*, Padova 1974. LAMIRANDE ÉM., *State and Toleration. An Intriguing change of Mind in Augustine (The st. Augustine Lecture 1974)*, Villanova 1975. BUDZIK STANIS., *Doctor pacis. Theologie des Friedens bei Augustinus*, Innsbruck Tyrolia-Verl. 1988. KIM GUANG-CHAE, *Augustinus Gedanken über die Gerechtigkeit*, Heidelberg 1989. VAN ORT J., *Jerusalem and Babylon. A study of Augustine's City of God and the sources of his doctrine of the two Cities*, Leiden Brill 1991. RUOKANEN M., *Theology of social life in Augustines De Civitate Dei*, Göttingen Vandenhoeck-Ruprecht 1993. HEYKING J.F.K., *Love and politics. Augustine's understanding of the passions in politics*, Univ. of Notre Dame, Indiana 1999. DYSON R.W., *The pilgrim city. Social and political ideas in the writings of st. Augustine*, Woodbridge Boydell Pr. 2001. CURBELIÉ PH., *La justice dans «La Cité de Dieu»*, Paris Inst. d' Ét. Augustiniennes 2004.

## Φιλοσοφία τῆς γλώσσας

ALICI L., *Il linguaggio come segno e come testimonianza. Una rilettura di Agostino*, Roma 1976. KAHNERT K., *Entmachtung der Zeichen? Augustin über Sprache*, Amsterdam-Philadelphia, Grüner 2000. SALMONA BR. - DE-PAOLI S., *Il linguaggio nella patristica. Gregorio di Nissa e Agostino*, Genova, Tilgher 1995. VECCHIO S., *Le parole come segni. Introduzione alla linguistica agostiniana*, Palermo, Novecento 1994.

## Ὁ Αὐγουστίνος στὴν Ἀνατολή

ΣΤΡΑΤΟΥΛΗ Κ., Ὁ ἱερός Αὐγουστίνος ὡς φιλόσοφος: *Εὐαγγελικὸς Κήρυξ* 4 (1860) 337-354, 384-401, 432-445, 481-495. RACKL M., *Die griechischen Augustinus-Übersetzungen: Miscellanea Fr. Ehrle*, I, Rom 1924, σσ. 1-38. SALAVILLE S., *S. Augustin et l' Orient: Angelicum* 8 (1931) 3-25. ALTANER B., *Augustinus und die griechische Sprache: Pisciculi F.J. Dölger dargebeten* 1939, σσ. 19-40. PERTUSI A., *Le tradizioni dal latino in greco nella letteratura bizantina dal Concilio di Efeso fino al secolo XIV: Testi di laurea* (Milano), Univ. Cattolica del Sacro Cuore 1940-1941, σσ. 177-201. VALORIANI S., *Il De Trinitate di s. Agostino nella inedita traduzione greca di Massimo Planude: Testi di laura*, Γενεύη 1947/8. ALTANER B., *Augustinus in der griechischen Kirche bis Photios: HJh* 71 (1952) 37-76. ALTANER B., *Augustinus und die griechi-*



sche Patristik: *RB* 62 (1952) 201-213. DEKKERS E., Les traductions greques des écrits patristiques latins: *Sacris erudiri* 5 (1953) 206, 211-212. LOSSKY V., Les éléments de <théologie négative> dans la pensée de s. Augustin: *Augustinus Magister* 1 (1954, Paris) 575-581. ENDRIZZI L., Le opere di s. Agostino nelle versioni greche del sec. XIV: *Testi di laura*, Padova 1962/3. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ Σ.Γ., Ἑλληνικαὶ μεταφράσεις θωμιστικῶν ἔργων. Φιλιθωμισταὶ καὶ ἀντιθωμισταὶ ἐν Βυζαντίῳ. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς βυζ. Θεολογίας, Ἀθῆναι 1967. SCHMITT O., Lateinische Literatur in Byzanz. Die Übersetzungen des Maximus Planudes und die moderne Forschung: *JÖByz* 17 (1968) 127-147. ROSE S., The place of Blessed Augustine in the Orthodox Church, Etna, California 1982. HUNGER H., Prochoros Kydones, Übersetzung von acht Briefen des hl. Augustinus, Wien 1984 (Wiener Studien 9). ΑΙΜΙΛΙΑΝΟΥ, Μητροπολ. Σηλυβρίας, Ἡ μορφή τοῦ Αὐγουστίνου: *Ἐκκλησία* 63 (1986) 601-3, 630-3, 668-670· 64 (1987) 22-23, 60-63. AVRAMIDES STEPHEN, A summary of s. Augustine's doctrine on original sin: An orthodox critique: *Θεολογία* 58 (1987) 891-900. NICHOLS A., The Reception of st. Augustine and his Work in the Byzantine-Slavic Tradition: *Angelicum* 64 (1987) 437-452. BIEDERMANN H.M., Augustinus in der neueren griechischen Theologie: *Signum Pietatis*, Festgabe πρὸς τιμὴν τοῦ C.P. Mayer..., Würzburg (Augustinus-Verlag) 1989, σσ. 609-643. SCHRENK L.P., Augustines De Trinitate in Byzantine Skepticism: *GRBS* 30, 3 (1989) 451-456. ΓΙΑΝΝΑΚΗΣ Γ.Ν., Μαξίμου Πλανούδη μετάφραση <Περὶ τῶν δώδεκα βαθμῶν τῆς παραχρήσεως> τοῦ ψευδο-Αὐγουστίνου: Δωδώνη 3 (1974) 219-256. ΓΙΟΥΛΤΣΗΣ ΒΑΣ., Ἡ ἠθικὴ τῆς ἀγάπης στὴ θεολογία τοῦ ἱ. Αὐγουστίνου: *Γρ. Παλαμᾶς* 64 (1981) 273-282. ΚΑΛΟΓΗΡΟΥ ΙΩΑΝΝΗΣ, Ἡ χάρις κατὰ τὸν ἱ. Αὐγουστίνου: *Γρηγ. Παλαμᾶς* 64 (1981) 283-304. ΜΑΤΖΑΡΙΔΗΣ ΓΕΩΡ., Ἡ παρουσία τοῦ ἱ. Αὐγουστίνου: *Γρηγ. Παλαμᾶς* 64 (1981) 252-264. ΜΑΤΣΟΥΚΑΣ ΝΙΚΟΣ, Ἐλευθερία, προορισμός καὶ αἰώνια ζωὴ κατὰ τὸν ἱ. Αὐγουστίνου: *Γρ. Παλαμᾶς* 64 (1981) 365-382. ΣΑΚΚΟΣ ΣΤΕΡΓΙΟΣ, Ἱεροῦ Αὐγουστίνου φροντίδα γιὰ τοὺς νεκροὺς («De cura pro mortuis gerenda»): *Γρ. Παλαμᾶς* 64 (1981) 322 -337. ΘΕΟΔΩΡΟΥΔΗ Γ.Π., Ἡ ἐκπόρευσις τοῦ ἁγ. Πνεύματος κατὰ τοὺς συγγραφεῖς τοῦ ιγ' αἰῶνος, Θεσσαλονίκη 1990. HUNGER H., Prochoros Kydones, Übersetzung von S. Augustinus, De libero arbitrio I, 1-90, καὶ Ps. Augustinus, De decem plagis Aegyptiorum, Wien 1990 (Wiener Studien 14). RITTER A.M., Natur und Landschaft bei Basil und Augustin: *Ktema* 16 (1991) 195-200. RIGOTTI G., Massimo Planude traduttore del De Trinitate di s. Agostino: *La traduzione dei testi religiosi*. Atti del Convegno... a cura di C. Moreschini καὶ G. Menestrina, Brescia, Morcelliana 1994, σσ. 185-196. ΑΙΜΙΛΙΑΝΟΥ ΣΗΛΥΒΡΙΑΣ (Μητροπολ.), Ὁ ἱ. Αὐγουστίνος καὶ ὁ διάλογος μὲ τοὺς Δονατιστές: *Σύναξη* 58 (1996) 8-18. FIRST A., Augustinus im Orient: *ZfKG* 110 (1999) 293-314.



ΚΑΛΑΜΑΚΗ Δ.Χ., Ἡ ὑπὸ τοῦ ἁγ. Νεκταρίου Πενταπόλεως ἐκπονηθεῖσα μετάφρασις τοῦ «Κεκραγαρίου τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου» (Ἀνάτυπο), Ἀθήνα 2000. RITTER A.M., Gottesbürgerschaft und Erdenbürgerschaft bei Augustin und Photios: *ZKG* 113 (2002) 295-312. ΚΟΛΤΣΙΟΥ-ΝΙΚΗΤΑ Α., Δημ. Κυδώνη μετάφραση τοῦ ψευδοαυγουστινείου Soliloquia (Τί ἂν εἴποι ψυχὴ μόνη...), Εἰσαγωγή, Κείμενο, Εὐρετήρια, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 2005. ΣΑΒΒΑΝΤΙΔΗΣ Γ., Τὰ χωρία τῆς Γραφῆς σὺν De trinitate ἔργο τοῦ Αὐγουστίνου καὶ ἡ μετάφρασή τους ἀπὸ τὸν Πλανούδη σὺν «Περὶ Τριάδος» ἔργο του: *ΕΕΦΣΘ* 10 (2002) 373-480. ΡΑΙΟΣ Δ.Κ., Ἡ editio princeps τῆς πλανούδειας μετάφρασης τοῦ «De trinitate». Προβληματισμοὶ καὶ προτάσεις: *Βελλᾶ. Ἐπιστημ. Ἐπετηρίδα*, Βελλᾶ-Ἰωάννινα 2001, σσ. 49-109.